

ירידת הפריון בחברה הבדואית בנגב במאה ה-21

נסר אבו-סריחאן ויונתן אנסון²

בסוף המאה ה-20 הפריון בחברה הבדואית עמד על יותר מ-10 ילדים לאישה, והיה מהגבוהים בתולדות האנושות. בעשור הראשון למאה זו ירד הפריון בכמעט 50%, ומאז התייצב. מטרתנו במאמר זה היא לבחון את מהפכת הרבייה הזאת, ולברר כיצד קשורה הירידה בפריון לתמורות החברתיות בחברה: העלייה ברמת החיים, בהשכלה וביציאה לעבודה, בייחוד של נשים; המעבר להתיישבות עירונית לצד המשך החיים בכפרים הבלתי מוכרים, אך גם המציאות בשולי החברה הישראלית והעימותים המתמשכים עם מוסדות המדינה.

ב-1948 איבדה החברה הבדואית בנגב כ-90% מאוכלוסייתה, ואלה שנותרו נעקרו לאדמות הצחיחות של מזרח הנגב. התוצאה הייתה הרס מוחלט של מקורות הקיום ושל הרשתות המשפחתיות המסורתיות. הבנייה מחדש התרחשה בתנאי היעדר פרנסה סדירה, תלות במדינה ומתחים בלתי פוסקים עימה, ותחרות בין השבטים והמשפחות. בתנאים אלה, נשים ופריון נעשו משאב מרכזי במאבק להישרדות. במאה ה-21 גדל היקף השינויים החברתיים: שיעור גדל והולך מקרב האוכלוסייה עבר לגור ביישובים העירוניים, ורבים פנו להשכלה גבוהה ולעבודה במקצועות מודרניים. הילודה צנחה לפתע, אך נבלמה כעבור עשור. הניתוח מתבסס על נתונים מהסקר החברתי-כלכלי שערכה אגודת הגליל בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל (Sheikh-Muhammad, 2008), והתמקדנו בו ב-491 נשים נשואות בגילים 18–52 מהיישובים המוכרים ומהכפרים הבלתי מוכרים בנגב. בניכוי השפעות הגיל, הגורמים העיקריים שהשפיעו על הילודה היו השכלה על-תיכונית, עימותים עם הממשל ורמת החיים:

---

1 דוקטור, המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
2 פרופסור (אמריטוס), המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ככל שההשכלה הייתה גבוהה יותר, והעימותים עם הממשל חריפים יותר, כך ירדה הילודה, וככל שרמת החיים הייתה גבוהה יותר כך עלתה הילודה.

מילות מפתח: פריון, החברה הבדואית בנגב, המעבר הדמוגרפי, מהפכת הרבייה

1. מבוא

במשך שנים רבות שמרה החברה הבדואית בנגב על שיעורי פריון מהגבוהים בעולם.³ אלה הגיעו בשנת 1998 לשיא של יותר מ-10 ילדים לאישה (פריון כולל),⁴ לעומת 4.09 בקרב המוסלמים במחוז הצפון, 2.62 בקרב הנוצרים, 3.1 בקרב הדרוזים, 2.67 בקרב היהודים ו-2.98 בממוצע הארצי באותה שנה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1999). בעשור הראשון של המאה ה-21 ירד הפריון בקרוב ל-50%, עד לרמה של 5.55 ילדים בשנת 2011, ובשנים 2012–2018 התייצבו שיעורי הפריון על 5.4–5.8 ילדים לאישה.

מאז אמצע המאה ה-18 הביאו תהליכי המודרניזציה בעולם המודרני, התייעוש, העיור והתפתחותה של כלכלת השוק לצמצום ניכר בילודה (Davis, 1963; Friedlander, 1969; Mosher, 1980). במדינות רבות בעולם ירדו שיעורי הילודה אל מתחת לשיעור התחלופה⁵ (2.1 ילדים לאישה), ואף לרמות הנמוכות ביותר (lowest-low fertility) הידועות בספרות העוסקת בדמוגרפיה – כ-1.3 ילדים לאישה (Billari & Kohler, 2004; Kohler, Billari, & Ortega, 2006). **תיאוריית המעבר הדמוגרפי** (Demographic Transition Theory) מניחה כי הירידה בפריון קשורה לשינויים המבניים בכלכלה ובחברה, ומושפעת מהפיתוח החברתי-כלכלי ומהלחץ שהירידה בתמותה יוצרת על האוכלוסייה (Chesnais, 1992; Emeka, 2006; Hirschman, 2001; Kirk, 1996; Willekens, 2015). גישות אחרות מדגישות כי הירידה בילודה נובעת אומנם ממגוון תהליכים של שינוי חברתי, אך גם מעודדת ומאיצה אותם. בכך היא מהווה חלק ממהפכת רבייה (reproductive revolution) המשפיעה על מבנה המשפחה, היחסים בין

3 השימוש במונח **החברה הבדואית בנגב** הוא מטעמי נוחות, ומתייחס לחברה הערבית-הפלסטינית בדרום הארץ.

4 כמקובל בספרות הדמוגרפית, אנו נוקטים את המונחים **פריון**, **פריון כולל**, **שיעור פריון כללי**, **ילודה ושיעור ילודה גולמי** כביטויים לרמת הילודה בחברה, כפי שהיא נמדדת במדדים שונים. הגדרת המדדים עצמם תצוין בהערות שוליים. הפריון הכולל (Total Fertility, TF) הוא מדד סינתטי המצביע על מספר הילדים הממוצע אשר אישה צפויה ללדת בימי חייה, בהנחה שמספר ילדיה יהיה תואם לשיעורי הילודה הממוצעים באותה תקופה ולנשים באותו גיל.

5 שיעור התחלופה הוא שיעור הפריון המאפשר שמירה על גודל קבוע של האוכלוסייה (Zero Population Growth).

גברים לנשים, איכות החיים, אופן גידול הילדים (החינוך ואיכותו), מקורות התעסוקה, התפתחות המדינה וכיוצא באלה (MacInnes & Pérez, 2005).

צניחתם של שיעורי הפריון בחברה הבדואית ב-50 אחוזים, בתוך עשור אחד בלבד, היא תופעה חברתית מעניינת, לאור העובדה כי לחברות ולמדינות באירופה נדרשו מאה שנים כדי לעבור תהליך דומה, ולחברות במזרח התיכון ובצפון אפריקה נדרשו לשם כך ארבעה עשורים (Courbage & Puschmann, 2015). היא מעידה על כניסתה של החברה הבדואית לתהליך של שינוי חברתי ניכר הכולל עלייה ברמת ההשכלה, ברמת ההכנסה ובאיכות החיים; שינוי באורח החיים וביחסים הפטריארכליים במשפחה; שינוי בערכים ובדפוסי התנהגות מסורתיים; שינוי ביחסים המגדריים; יציאת נשים ללימודים ולעבודה מחוץ למשק ביתן, ואימוץ של פמיניזם שקט המתבטא בהתנגדות פסיבית לערכים מסורתיים, שבטיים ופטריארכליים (אבו רביעה-קווידר, 2008; אלאסד-אלהוזייל, 2016; הלוי, 2002; קאסם, Abu-Rabia-Queder, 2006, 2007a, 2007b; Tamari, Katoshevski, Karplus, & Dinero, 2000; 2016).

מטרת המאמר היא לעמוד על הגורמים העיקריים הקשורים לירידת שיעורי הפריון בחברה הבדואית בנגב מראשית המאה ה-21 ועד היום. תחילה נסקור את החברה הבדואית בנגב, כולל רקע היסטורי קצר, התייחסות לסוגיות מורכבות דוגמת מדיניות יישוב הבדואים, בעיית הקרקעות והכפרים הבלתי מוכרים, היחסים בין המדינה לבדואים כמקרה קיצוני של יחסי המדינה עם החברה הערבית-פלסטינית בישראל בכללותה, ועוד. בהמשך נתאר את דפוסי הפריון והשינויים שחלו בחברה הבדואית, ונשווה אותם לאלה שחלו בחברה המוסלמית בצפון וכן בחברה הדרוזית, הנוצרית והיהודית בישראל. לבסוף נציג את עיקרי הממצאים ואת מסקנות המחקר.

2. סקירת ספרות

החברה הבדואית בנגב עד 1948

הבדואים התיישבו בנגב ובסיני לפני שנים רבות, ומקורם בחצי האי ערב. ככל הנראה, הם הגיעו לאזורנו בין המאה ה-13 למאה ה-18 (בן-דוד, 2004; יפתחאל, 2013; צפדיה ורודד,

לפני הקמת המדינה היו בנגב, לפי הערכות שונות, בין 65,000 ל-100,000 בדואים (אלעארף, 1933; עצמון, 2013; פורת, 2009; צפדיה ורודד, 2011; Fallah, 1989; Maddrell, 1990; Muhsam, 1951, 1966). עד לסוף המאה ה-19 הם נהנו מאוטונומיה פוליטית וכלכלית, והיו מאורגנים בשישה מטות שבטיים גדולים: תראבין, תיאאה, עזאזמה, חנאג'רה, ג'באר'ת וסעידיין. הגבולות הטריטוריאליים ביניהם נקבעו בשנת 1891 בהסכם בין ראשי המטות, בחסות העות'מאנים (אלעארף, 1934; יפתחאל, 2013; מרקס, 1974). עד לאותה תקופה נוהל אזור באר שבע באופן רופף באמצעות המושלים העות'מאנים בעזה ובירושלים, ובין השבטים והמטות התנהלו מלחמות קשות ומאבקים על הקרקע, על מקורות המים ועל המרעה (ג'ריס, 1966). בעקבות פתיחת תעלת סואץ והתחזקות הבריטים במצרים התערבו העות'מאנים ופעלו להשלטת סדר. בשנת 1900 הם הקימו את העיר באר שבע, הפרידו את מחוז באר שבע ממחוז עזה ומינו לו מושל עצמאי, שישב בעיר. כל אלה במטרה להגדיל את היקף גביית המיסים מהבדואים ולהפגין שליטה באזור, לקראת המשא ומתן שניהלו עם הבריטים לקביעת קו הגבול עם מצרים. העות'מאנים קנו משבט מחמדיין (עזאזמה) כ-1,000 דונם עבור מועצת העיר באר שבע, והסמיכו אותה למכור מגרשים לכל מי שרצה להשתקע בעיר. נוסף על כך הם חילקו בחינם לכל בדואי שחפץ בכך מגרש בשטח של דונם אחד, בתנאי שיבנה עליו את ביתו ויעבור להתגורר בו (אלעארף, 1934). גם השלטון העות'מאני וגם השלטון הבריטי שבא אחריו מינו שייחים בדואים לתפקיד ראש העיר (אבו ראס, 2011).

הבדואים ניהלו מערכת משפטית-מסורתית לא כתובה, ובה שופטים בעלי מומחיות בעבירות מסוגים שונים. השלטון העות'מאני והשלטון הבריטי הכירו במערכת המשפט הזאת, והבריטים אף הקימו בבאר שבע בית דין שבטי והסמיכו אותו לדון בהתאם לכללי המשפט הבדואי המסורתי והנוהג השבטי (אלעארף, 1933). מנגד, הבדואים לא נהנו ממערכת חינוך מסודרת, ועד לאמצע שנות ה-30 של המאה ה-20 היו בנגב רק חמישה בתי ספר יסודיים, בשבטים הגדולים (אלעארף, 1934). הבדואים התפרנסו מחקלאות בעל בשיטות מסורתיות ומגידול צאן. הם גידלו בעיקר חיטה, שעורה, תירס, עדשים וירקות. בשנים גשומות הם סיפקו חיטה ושעורה לכל פלסטיין, ואף ייצאו את סחורתם לחו"ל דרך נמל עזה (אבו פריח, 2016; אלעארף, 1933; יפתחאל, 2013).

6 החוקרים חלוקים בדעתם באשר לזמן הגעתם של הבדואים לנגב או לסיני. אלעארף (1934) סבור שהם הגיעו לאזורנו באמצע המאה ה-7 לספירה עם צבאות המוסלמים, ולאחר מכן בגלי ההגירה של הערבים מחצי האי ערב אל האזורים החדשים. חוקרים אחרים מעריכים שהגירת הבדואים אל הנגב התרחשה הרבה לפני כן, במאה ה-5 לפני הספירה (אבו-סעד, 2013; Muhsam, 1966). יש הגורסים כי חלק מהבדואים הגיעו לנגב במאה ה-11 לספירה (שרון, 1975), ואחרים קובעים כי הם החלו להתיישב בנגב בין המאה ה-13 למאה ה-18.

מדיניותה של מדינת ישראל כלפי הבדואים

לאחר הקמת המדינה נותרו בנגב כ-11,000 בדואים בלבד (מרקס, 1974; פורת, 2009; Fallah, 1989; Maddrell, 1990). רובם ברחו או גורשו למדינות ערב הסמוכות במהלך המלחמה ב-1948, ואחרים נאלצו לעזוב לאחר מכן. בשנת 1951, בעקבות דרישת הצבא, נאלצו מרבית הנשארים לפנות את אדמותיהם במערב הנגב ולהצטרף אל מי שנשארו ב"אזור הסייג" שבבקעת באר שבע (בגבולות באר שבע, רהט, ערד, דימונה וביר-הדאג). המדינה הבטיחה כי תאפשר להם לחזור לאדמותיהם כעבור שישה חודשים – הבטחה שלא כובדה מעולם. אזור הסייג היה צחיח, ובהיעדר מים להשקיה לא התאים לחקלאות. הוא היה מיושב על ידי שבטים בדואיים אחרים, אשר התקיימו בעיקר מרעיית צאן. עקירת האוכלוסייה הבדואית ממערב הנגב אל אזור הסייג וסגירת הגבולות לרעייה ולחקלאות על ידי הממשל הצבאי (1948–1966) חיסלו למעשה גם את הכלכלה המסורתית הדלה שהייתה שם, והבדואים חיו בתנאי דוחק ועוני קיצוניים.⁷

היחסים בין המדינה לבדואים הם מקרה קיצוני של יחסי המדינה עם החברה הערבית-פלסטינית בישראל בכללותה; שילוב בין קולוניאליזם פנימי שבו קבוצת מיעוט או אזור פריפריאלי ממודרים ונדחקים לשוליים לטובת קבוצת הרוב (Hechter, 1975; Zureik, 1979), לבין משטר אתנוקרטי הפועל לקידום התפשטותה הטריטוריאלית של הקבוצה האתנית הדומיננטית על חשבון קבוצות המיעוט (יפתחאל וגאנס, 2005; Yiftachel, 2006). למעשה, מדובר בתכנון וביישום בידועין של שיטות ומנגנונים שונים שמטרתם לקיים את הפיקוח על הערבים בישראל: בידול, תלות וקואופטציה (לוסטיק, 1985).⁸ מקור ההתייחסות הזאת היה בתפיסה ביטחונית שראתה בבדואים חלק מהעם הערבי והפלסטיני העוין, גיס חמישי וסכנה דמוגרפית (כהן, 2006; שפרינצק, 2003).

מדיניות יישוב הבדואים בנגב הותוותה מלמעלה ותאמה את המדיניות הלאומית, אשר כללה ייחוד של הנגב וצמצום מרבי של שטח האכלוס של הבדואים באמצעות ריכוזם באזור הסייג (מאיר, 1999; Yiftachel, 2006). לכן לא הוצעו לבדואים חלופות יישוביות הקיימות בישראל ומתאימות יותר לניסיון התעסוקתי ההיסטורי שלהם, דוגמת מושבים או כפרים חקלאיים (סבירסקי וחסון, 2005).

7 סבירסקי וחסון ציינו כי בתקופה זו "הבדואים מצאו עצמם סגורים בתוך אזור מתוחם ומסוגר, מנותקים משאר חלקי החברה, בתנאים המזכירים את שמורות הילידים במקומות כדוגמת ארצות הברית" (סבירסקי וחסון, 2005, עמ' 4). הבדואים שהועברו לאזור הסייג לא הורשו לעבד את קרקעותיהם שבנגב המערבי או לרעות בהן. היו שייחיים שביקשו מהמושל הצבאי לאפשר להם לחזור לאדמותיהם כדי לאסוף יבולים חקלאיים שלא הספיקו לאסוף. מריות (2011) הציג מכתב שכתב ב-1951 שייח' גיבר אבו-סריחאן למושל הצבאי בבקשה לאפשר לבני שבטו לאסוף תבן ממקום מגוריהם בנגב המערבי כדי להאכיל את בהמותיהם.

8 בידול, בידוד ופיצול של המיעוט הערבי; ביסוס התלות הכלכלית והפוליטית של הערבים ברוב היהודי; ושבייתן של האליטות הערביות באמצעות פיתויים חומריים בתמורה לשיתוף פעולה עם השלטונות (לוסטיק, 1985).

שאלת הקרקעות הייתה ועודנה החסם המשמעותי בפני פיתוח הנגב, ובבסיסו עומד כישלונה של המדיניות הממשלתית ליישוב הבדואים. הבדואים דורשים מהמדינה להכיר בזכויותיהם המסורתיות לבעלות על אדמותיהם, ודוחים כל הסדר או תוכנית ליישובם ביישובי קבע תוך שלילת בעלותם על קרקעותיהם. המדינה, מצידה, לא הכירה בבעלות הבדואים על אדמותיהם וטענה כי מדובר באדמות מדינה,⁹ מאחר שלא נרשמו כדין ובשל היותן "קרקעות מוואת" – קרקעות שוממות ומוזנחות (בן-דוד, 1995, 1996; יפתחאל, 2013; מאיר, 2006; קרם, 2013; Yahel, 2006; Meir, 2009; Kedar, Amara, & Yiftachel, 2018).¹⁰ רוב תביעות הבעלות שהגישו הבדואים במסגרת הליך הסדר המקרקעין בנגב, שהחל בשנת 1969, על שטח שמוערך ב-770,000–1,500,000 דונם (בין 6 ל-12% משטח הנגב, נפת באר שבע), לא טופלו או שנדחו על הסף (Kedar et al., 2018; Maddrell, 1990).

היעדר פתרון לשאלת הקרקעות ולהתיישבות הבדואים באזור הסייג הביא להקמת עשרות כפרים בלתי מוכרים, והבדואים מתגוררים בהם בצריפים, בפחונים ובאוהלים, בתנאים קשים מאוד, ללא רשת חשמל, מים זורמים, קווי טלפון, כבישים או מוסדות ציבור.¹¹ בכפרים אלה אי אפשר להוציא היתרי בנייה כחוק, מאחר שהמדינה אינה מכירה בהם, וכך נוצר מצב

9 הבסיס החוקי לעמדת המדינה השוללת בעלות של הבדואים על קרקעותיהם גובש החל משנת 1950, עם חקיקתם של כמה חוקים בנושא הקרקעות: החוק לנכסי נפקדים, תשי"א-1950, אשר העביר את נכסיהם וקרקעותיהם של ערבים רבים למדינה; חוק תפיסת מקרקעין, תשי"א-1950, אשר לפיו הופקעו אדמות הבדואים, בין שהיו נפקדים בין שנוכחים; חוק רכישת מקרקעין (אישור פעולות ופיצויים), תשי"ג-1953, שנועד לתת תוקף חוקי להפקעות קרקע לצרכים ציבוריים; חוק המקרקעין, תשכ"ט-1969, אשר החליף את חוקי הקרקעות העות'מאניים משנת 1858 ואת פקודת הקרקעות המנדטורית משנת 1921, והגדיר את האופן שבו נרכשות זכויות בקרקע. לפי חוק זה אין לבדואים זכויות בעלות על קרקעותיהם, אלא לכל היותר זכויות חזקה בלבד; פקודת הסדר זכויות במקרקעין (נוסח חדש), תשכ"ט-1969, אשר באה להסדיר את רישום המקרקעין וזכויות הקניין המבוססות על מדידות מדויקות; חוק רכישת מקרקעין בנגב (הסכם השלום עם מצרים), תשי"מ-1980, אשר קבע למפונים הבדואים סל שכלל חלופת קרקע, פיצוי על בתים, מתקני חקלאות ומטעים. בכך הכירה המדינה למעשה בזכותם של הבדואים על הקרקע, גם אם לא הכירה בזכויות הבעלות; המלצות של ועדה בראשות עו"ד פליאה אלבק ממשרד המשפטים משנת 1976, אשר קבעה שאדמות הנגב הן מסוג מוואת, ואישרה פיצוי חלקי של 20% בקרקע ופיצוי כספי "לפנים משורת הדין"; ההחלטה התקדימית של שופט בית המשפט העליון אברהם חלימה משנת 1984, אשר פסק חד-משמעית כי המדינה היא הבעלים על כל אדמות המוואת בנגב, לפי הגדרתן בפקודת הקרקעות העות'מאנית משנת 1858 ובפקודת הקרקעות המנדטורית משנת 1921 (בית המשפט העליון, 1984; בן-דוד, 1996; מאיר, 1999; סבירסקי וחסון, 2005; פורת, 2009).

10 **דוקטרינת הנגב המת** הציגה את הבדואים כנוודים, חסרי שורשים שמעולם לא עסקו בחקלאות, ולכן הם נעדרי זכויות קניין. היא גם התעלמה מן העובדה שקרקעות אשר נרכשו מהבדואים, בעיקר על ידי יהודים או ארגונים יהודיים, אבל גם על ידי ערבים, אכן נרשמו ללא קושי במשרדי הטאבו בתקופת המנדט הבריטי. לגישה ביקורתית ומנומקת כלפי עמדת המדינה ראו: יפתחאל, 2013; יפתחאל, קדר ואמארה, 2012; מאיר, 2006; שמיר, 1999; Shamir, 1996; Meir, 2009; Kedar et al., 2018).

11 המועצה לכפרים הבלתי מוכרים (גוף וולונטרי, עמותה שאינה מוכרת על ידי משרד הפנים) מעריכה כי בנגב יש 45 כפרים בלתי מוכרים. עם ההכרה ב-11 כפרים בראשית שנות ה-2000 הצטמצם מספרם ל-34 כפרים, אולם מצבם של הכפרים שהוכרו אינו שונה מהותית מזה של הכפרים הבלתי מוכרים, משום שעדיין יש משפחות רבות שלא הצליחו להוציא היתרי בנייה, לבנות כחוק ולהתחבר לחשמל, למים ולביוב.

שבו כל הבתים אינם חוקיים וצפויים להריסה בצו בית משפט (סבירסקי וחסון, 2005).¹² בשנים האחרונות תוגברה מדיניות האכיפה והפיקוח על הבנייה הבלתי חוקית בנגב, והתוצאה הייתה הריסת 8,456 מבנים בשנים 2013–2018; בשנת 2017 נהרסו 2220 מבנים, בשנת 2018 נהרסו 2326 מבנים, ובשנת 2019 נהרסו 2241 מבנים (אברך, נח ומרקוס, 2020). הכפר אל עראקיב נהרס 188 פעמים, לאחר שבית המשפט העליון דחה את תביעת תושביו להכרה בבעלותם על הקרקע. ב-18 בינואר 2017 נהרגו תושב אום אל-חיראן יעקוב אבו-אלקיעאן והשוטר רס"מ ארז (עמדל) לוי במהלך מבצע משטרי להריסת בתים בכפר הבלתי מוכר אום-אלחיראן, ליד חורה, בשעות הבוקר המוקדמות. האירוע לווה בהאשמות הדדיות קשות ומתוקשרות בין התושבים וחברי כנסת לבין המשטרה, הפרקליטות, שרים ואפילו ראש הממשלה, ואלה פגעו בדימוי של הבדואים וביחסים שלהם עם המדינה.

התהליך הממלכתי של תכנון יישובי הבדואים התחיל עוד לפני סיומו של הממשל הצבאי: בשנת 1965 אושרה תוכנית להקמת שלושה יישובים: תל שבע (הוקם בשנת 1967), רהט (1971) וכסיפה (1982); בשנת 1975 אושרו עוד ארבעה יישובים: ערערה (1981), שגב שלום (1984), חורה (1989) ולקייא (1990) (בן-דוד, 1993). בדצמבר 2003 הכירה המדינה ב-11 כפרים במסגרת המועצה האזורית אבו-בסמה. המועצה פורקה בשנת 2012, ובמקומה הוקמו שתי מועצות אזוריות: אל-קסום (אחראית ליישובים בציר באר שבע-ערד ותראבין-אלסאנע) ונווה מדבר (אחראית ליישובים בציר באר שבע-דימונה וביר הדאג'). למעשה, מאז ההכרה ביישובים והקמת המועצות האזוריות לא חל שינוי משמעותי בפיתוח היישובים שהוכרו, ורוב הבתים לא זכו להיתרי בנייה או לחיבור לחשמל, למים, ולמערכת ביוב (דגן-בוזגלו, 2014).¹³ גם העיירות הבדואיות סבלו ועדיין סובלות מחוסר פיתוח כלכלי-תעסוקתי, עוני, רמת אבטלה גבוהה, תשתיות פיזיות וחברתיות נמוכות, רמת חינוך פורמלי ובלתי פורמלי ירודה, שירותים מוניציפליים שרמתם נמוכה, רמת פגיעה גבוהה וביטחון אישי נמוך (אבו בדר וגוטליב, 2008; בן-ישראל, 2013; סבירסקי וחסון, 2005).

צמיחת החברה הבדואית החדשה, ובעיקר התפתחות החברתית-כלכלית, אירעה בצילם של יחסים עוינים, חשדניים וסטראוטיפיים מצד הגורמים הממשלתיים וקבוצת הרוב בחברה הישראלית. הבדואים המעטים שנתרו בישראל בשנת 1948 נאלצו להתמודד עם בנייה מחדש של קהילתם בתנאי חוסר ודאות קיצוניים, היעדר משאבים, עוני והדרה (Nasasra, 2017). על אירועי 1948, אשר הביאו לגירוש או בריחה של 80%–90% מהבדואים, יש להוסיף את דיכוי הבדואים באמצעות הממשל הצבאי, הפקעה מסיבית של קרקעותיהם, הרס כלכלתם

12 "היישובים הבדואים הלא מוכרים אינם מופיעים על מפות רשמיות של מדינת ישראל, תושביהם הם בבחינת אזרחים שקופים: המדינה אינה מבחינה בהם בבואה לקבוע מדיניות, לבנות תקציב, לספק שירותים או להעניק הגנה חוקתית, ושכניהם היהודים אינם רואים אותם אלא כמטרד שאת ממדיו יש לצמצם ככל האפשר" (סבירסקי וחסון, 2005, עמ' 26).

13 במהלך 12 שנים ניתנו אך ורק שלושה היתרי בנייה, בעשרה יישובים בדואיים שהוכרו. לעומת זאת, בשנה אחת (2015) אושרו 606 צווי הריסה בשל בנייה בלתי חוקית (ידיעות הנגב, 1845, 2016.1.4).

המסורתית ללא יצירת כלכלה חלופית; צמיחת הכפרים הבלתי מוכרים ללא תנאי מחיה בסיסיים ביותר, ותכנון והקמה של יישובים חלשים החסרים תשתיות עירוניות, כלכליות, חינוכיות וחברתיות ראויות. תנאים אלה הביאו להסתגרותה של החברה הבדואית ולהתכנסותה אל המסגרת השבטית הישנה, שהתקיימה בנגב במשך שנים רבות (Boneh, 1982; Tamari et al., 2016).

המדינה ראתה בסוגיה הבדואית חסם בפני פיתוח הנגב כולו, ופעלה, בעיקר מאז ראשית המאה ה-21, להסדרת ההתיישבות הבדואית, לפיתוח היישובים ולשיפור השירותים העירוניים באמצעות שורה של החלטות ממשלה. אלה כללו תוכניות ותקציבים, וגם צעדים לאכיפת דיני המקרקעין (אבו ראס, 2011). בשנת 2007 מינתה הממשלה ועדה ציבורית בראשות שופט בית המשפט העליון (בדימוס) אליעזר גולדברג, כדי שתגבש הצעת חוק והמלצות מדיניות להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב. הוועדה המליצה להכיר ככל האפשר בחלק מהכפרים הבלתי מוכרים, להגדיר את המבנים הבלתי חוקיים שבתחום תוכנית מתאר תקפה **כמבנים אפורים** במטרה להכשירם, להקים גוף ביצועי אחד – הרשות להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב – וליצור מסלול תכנון קצר ליישום ההמלצות הללו. עוד המליצה הוועדה על מתן זכות בעלות על הקרקע מתוך התחשבות בזיקה היסטורית של הבדואים לאדמותיהם, וקבעה פיצויים – כולל פיצויים בקרקע חלופית (גולדברג, 2008). בשנת 2009 קיבלה הממשלה את המלצות ועדת גולדברג, וכדי ליישמן מינתה צוות בראשות אהוד פראוור לקביעת מתווה מפורט וישים להסדרת ההתיישבות הבדואית. בשנת 2011 קיבלה הממשלה את מתווה פראוור, על המלצותיו: חקיקת חוק להסדרת תביעות הבעלות; מתן תמורה קרקעית בשיעור של 50% עבור תביעות בעלות בקרקע חקלאית מוחזקת ומוסדרת, ותמורה כספית עבור קרקע שאינה מוחזקת; הסדרת ההתיישבות הבדואית על פי קריטריונים תכנוניים ברורים ובלוח זמנים קבוע; אכיפת חוקי התכנון והבנייה וחוקי המקרקעין; ופיתוח תשתיות ושירותים ציבוריים ליצירת מנופים לפיתוח כלכלי ביישובים הבדואיים בנגב (ספקטור-בן ארי, 2013; פראוור, 2011).

בהחלטתה לקבל את מתווה פראוור הטילה הממשלה על השר בנימין בגין להוביל תהליך להסברתו לאוכלוסייה הבדואית. בשנת 2013 אימצה הממשלה את המלצותיו של בגין לתיקונים בטיטת החוק להסדרת התיישבות הבדואים בנגב, ואת העקרונות שהוצגו בדוח: הסדרה ככל האפשר במקום, ובכפוף לשיקולי התכנון; הכרה ככל הניתן בכל הכפרים הבלתי מוכרים אשר יש בהם מסה מינימלית של תושבים וכושר נשיאה מוניציפלי, ובתנאי בל יעבור שההכרה לא תעמוד בסתירה לתוכנית מתאר מחוזית; שיתוף התושבים בתכנון היישובים ובקביעת סוג היישוב ואופיו בתוך פרק זמן מוגבל; התניית פתרון ההתיישבות בהסדרת תביעות הבעלות; הענקת תמורה בקרקע או בכסף לתובעי הבעלות על כל שטח תביעתם; ואכיפת חוקי המקרקעין וחוקי התכנון והבנייה כתנאי לקידום תוכנית ההתיישבות (בגין, 2013). בעקבות התנגדות חריפה משמאל ומימין למתווה פראוור, המלצות בגין ולהצעת החוק להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב, הודיע בגין בדצמבר 2013

במסיבת עיתונאים כי הדיון בהצעת החוק בכנסת ייפסק, וכי ראש הממשלה קיבל את המלצתו להסיר את החוק משולחנה של הכנסת.

מאז ועד היום לא נקבעה מדיניות חדשה לפתרון בעיית הקרקעות והכפרים הבלתי מוכרים בנגב. בפברואר 2017 אישרה הממשלה תוכנית חומש לשנים 2017–2021 למגזר הבדואי (החלטת ממשלה 2397) בהיקף של כ-2.3 מיליארד שקלים, במטרה להביא לשיפור ניכר במצבם הסוציו-אקונומי של הבדואים בנגב, לצמצום פערים, לחיזוק הרשויות המקומיות הבדואיות, לשילוב הבדואים בחברה ובכלכלה הישראלית, ולביסוס היישובים הבדואיים בנגב בהיבט הכלכלי, החברתי והקהילתי. כל אלה כדי להביא לשיפור רמת החיים ולהבטחת עתיד הדורות הבאים (ממשלת ישראל, 2018).

מנגנוני שימור לעומת מנגנוני שינוי והשפעתם על הפריזון

למרות קבלת הבדואים כאזרחים שווי זכויות לכאורה, התוצאה הייתה היווצרותה של חברה חלשה, ענייה ומודרת. גם תהליכי השינוי החברתי במחצית השנייה של המאה ה-20 לא סייעו לבדואים לפתח חברה מודרנית ולפרוץ את המבנה החברתי המסורתי ואת המסגרת השבטית-פטריארכלית הנוקשה. אותם מאפיינים המשיכו להתקיים ביתר שאת עד לראשית המאה ה-21: הפיצול הפנימי והשבטיות התחזקו; היחסים העוינים בין השבטים החרפים; מנהגי הערבות הקולקטיבית ונקמת הדם נשמרו ואיתם גם הפוליאמיה, האנדוגמיה, היחסים הפטריארכליים ומעמדה הנחות של האישה (אבו-סריחאן, 2009; מרקס, 1974; קרסל, 1982, 1976; Al-Krenawi & Slonim-Nevo, 2003). כדי לשמור על קיום מינימלי בתנאי הישרדות קשים של עוני והדרה, של מחסור בתעסוקה ובמסגרות של חינוך, רווחה, תרבות ופנאי, נוסף על היחסים המתוחים עם המדינה, הבדואים פעלו לחזק את המשפחה ואת השבט כעוגן בסיסי – גם במחיר של יצירת מעגלי איבה ועוינות בין השבטים. אחד האמצעים העיקריים לחיזוק המשפחה היה שליטה קפדנית בנישואיהן ובפריזון של הנשים, וחיזוק נורמות של פריזון ושיעורי ילודה מהגבוהים בעולם (אבו-סריחאן, 2017).

ואולם, בשני העשורים האחרונים עברה החברה הבדואית שינויים מרחיקי לכת בכל אורחות חייה. מדובר בשינויים מהותיים ואיכותיים ברמת ההשכלה וברמת ההכנסה, ברמת החיים, בתעסוקה, במעמד האישה, ברמת השירותים העירוניים ושירותי החינוך, הרווחה, התרבות והפנאי, וברמת החשיפה לעולם הגלובלי. שינויים אלה, ובעיקר ההשכלה והעבודה של הנשים, גם אם לא הביאו לפירוק המסגרת השבטית הרי פעלו להגדרה מחדש של היחסים בין בני הזוג, לחיזוק הקשר הזוגי, להשקעה באיכות הגידול של הילדים, בעידוד של שיח ציבורי נגד הנישואים האנדוגמיים והפוליאגמיים ובעד זכויות נשים – וזאת תוך כדי שמירה על מעמדו של הגבר כנציג המשפחה כלפי חוץ (Abu Aleon, Weinstock, Manago, & Greenfield, 2019; Braun-Lewensohn, Abu-Kaf, Al-Said, & Huss, 2019).

השינוי החברתי ממסורתיות למודרניות מתעצם מדור לדור. הדור הצעיר מבטא נטייה לאינדיבידואליות והתנגדות לערכים מסורתיים, שואף לרכוש השכלה ולהשתלב בעבודה, ומאמץ לבוש מודרני יחסית, מגורים בבית מודרני, דחייה של גיל הנישואין, תכנון משפחה ושימוש באמצעי מניעה (אלאסד-אלהווייל, 2016). האימוץ, ולו החלקי, של נורמות וערכים מודרניים על ידי גברים ונשים כאחד, הגביל את השימוש לרעה בגוף האישה ובפריון לדיכוי נשים ולהגבלת חירותן, והרחיב את חופש התנועה, חופש העיסוק וחופש הביטוי שלהן.

הירידה בשיעורי הילודה היא אפוא חלק מתהליך שינוי שבו זוגות בדואים מאמצים יותר ויותר נורמות מודרניות במסגרת חיי המשפחה. הילדים אינם נתפסים עוד כ"תעודת ביטוח" של האבות לעת זקנה, ואינם מסייעים בעבודה חקלאית במשק המשפחתי. בכך נפתח פתח לאסטרטגיית ילודה אחרת, כזו של צמצום ילודה (Abu-Rabia, Elbadour & Scham, 2008; Meir & Ben-David, 1992).

3. ילודה

הירידה בשיעורי הפרייון בעולם, שבמדינות רבות צנחו אל מתחת לשיעור התחלופה (2.1 ילדים לאישה), ובחלק מהמדינות אף אל מעט מתחת לרמה הנמוכה ביותר שנמדדה בעולם – 1.3 ילדים (Kohler et al., 2006; Billari & Kohler, 2004) היא חלק בל-ינותק מתהליכי השינוי הרבים שמביאה עימה המודרניות. תיאוריית המעבר הדמוגרפי מדגישה כי הירידה בפרייון קשורה לשינויים המבניים בכלכלה ובחברה, ומושפעת מהפיתוח הסוציו-אקונומי של המדינות ומהלחץ שהירידה בתמותה יוצרת על גודל האוכלוסייה.¹⁴ הקשר שבין תיעוש לבין פרייון הוא הפוך: התיעוש מעלה את איכות החיים ונוטה לעודד הגבלת ילודה. הגורמים המעודדים את הירידה בפרייון הם עיור, תיעוש, שיפור בתנאי הבריאות, עלייה ברמת ההשכלה, עלייה ברמת ההכנסה ובאיכות החיים ושיפור מעמד האישה (Chesnaïs, 1992; Emeka, 2006; Hirschman, 2001; Kirk, 1996; Willekens, 2015). אולם התמונה הגדולה, גם אם היא נכונה, מסתירה פרטים חשובים, גם בקצב השינויים ואפילו בסדר הופעתם (Goldscheider, 1971).

14 סוציולוגים ודמוגרפים רבים שותפים לדעה כי אין מדובר בתיאוריה מדעית, אלא בתיאור של תהליכים דמוגרפיים בעולם, וכי התיאוריה אינה יכולה לחזות מגמות דמוגרפיות עתידיות או לתת הסבר לירידת הפרייון בחלק מהמדינות – למשל בדרום-מזרח אסיה, ולעיכוב הירידה בפרייון באחרות – למשל במזרח התיכון (Szreter, 1993).

ההבדלים ברמת הילודה בין הקבוצות

גם אם המגמה הכללית – ירידה בילודה בד בבד עם תהליכי העיור והתיעוש והתפתחות כלכלת השוק – ברורה מאוד, הרי הסיבות הספציפיות להבדלים ברמות הילודה בקבוצות שונות נהירות הרבה פחות. לרוב מוסכם כי יש קשר שלילי בין רמת ההשכלה של האישה לבין הפריון. נשים חסרות כל השכלה נוטות ללדת יותר ילדים מאשר נשים בעלות השכלה יסודית; לנשים בעלות השכלה יסודית יש יותר ילדים מאשר לנשים בעלות השכלה תיכונית, ולנשים בעלות השכלה על-תיכונית יש פחות ילדים מאשר לשאר האוכלוסייה (סבטאלו, אדלר, שטרקשל ופרץ, 1996; Lavy ; 2003; Bongaarts, 2004; Arokiasamy, McNay & Cassen, 2004; Zablotsky, 2015; Okun, 2016; Shain, 2019). מעבר לכך, הפריון ביישובים כפריים וקטנים גבוה מהפריון ביישובים עירוניים גדולים (Hill, 2013). לעומת זאת, הקשר להכנסה אינו חד-משמעי (Hansen, Jensen & Lønstrup, 2018). היו שדיווחו על קשר שלילי (Cordoba & Ripoll, 2016), ואילו אחרים מצאו קשר חיובי (Zhu, 2019).

אף כי תשומת לב רבה הופנתה לדת ולדתיות כגורמים העשויים לעודד או למנוע שיעורי פריון גבוהים, המסקנות אינן חד-משמעיות. קתולים, שדתם אוסרת שימוש באמצעי מניעה, נחשבו לקבוצה שהפריון בה גבוה (Ryder & Westoff, 1971), אולם עד מהרה התברר שאין הדבר כך (Jones & Westoff, 1979; McQuillan, 2004), ושהבדלי הילודה בין קתולים לפרוטסטנטים אינם אלא שיקוף של הבדלי ההשכלה וההכנסה בין הקבוצות. הפריון בקרב מוסלמים בדרום ובדרום-מזרח אסיה גבוה בהשוואה לקבוצות שדתן הינדואיזם או בודהיזם (Borooah, 2002; Morgan, Sharon, Herbert & Karen, 2004), אולם הבדלים אלו קשורים לזהות הקבוצתית והפוליטית ולרמת הארגון הקבוצתי במציאות של מאבקים עדתיים יותר מאשר למהות האסלאם, שאינו אוסר שימוש באמצעי מניעה. בנובמבר 1988 הוציא המופתי העליון של מצרים פתווה (פסק הלכה) שקבעה במפורש כי תכנון המשפחה עולה בקנה אחד עם עיקרי האמונה האסלאמית (איילון, 1995).¹⁵ באיראן תחת המשטר האסלאמי ירד הפריון הכולל מ-6.5 ב-1982 ל-2.1 ב-2018 (The World Bank, 2020), וגם בישראל אין קשר ישיר בין רמת דתיות גבוהה בקרב מוסלמים לבין רמת הילודה: באזורים עירוניים לא נמצא קשר בין רמת הדתיות לבין הפריון, ואילו באזורים הכפריים נמצא קשר שלילי ביניהם (חליחל, 2011; Schellekens & Eisenbach, 2010). מנגד, במחקר משנת 2018 נמצא קשר חיובי בין דתיות לפריון בחברה המוסלמית בישראל (Schellekens & Atrash, 2018). זאת ועוד, הפריון הגבוה בחברה היהודית בישראל מוסבר לרוב בפריון הגבוה של האוכלוסייה הדתית (DellaPergola, 1992; Peritz, 1992; Kupinsky, 1992; Friedlander & Feldman, 2015; 2009). אולם גם בקרב האוכלוסייה החילונית הפריון גבוה יחסית לקבוצות דומות באירופה, ואם יש ביהדות גורם

15 אף שהדעה הרווחת בקרב רוב אנשי הדת המוסלמים היא כי האסלאם מתיר שימוש באמצעי מניעה, המצדדים בעידוד הילודה מסתמכים על אמרתו של הנביא מוחמד (חדית): "تَنَاقَحُوا، تَكَاثَرُوا، تَنَاسَلُوا، فَإِنَّ مَبَادِئَ دِينِكُمْ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ", שפירושה: "הינשאו, פרו ורבו, אני אתגאה בכס בפני כל אומות העולם ביום הדין" (תרגום חופשי).

המניע ילודה גבוהה, נשאלת השאלה מדוע הילודה היהודית בגולה היא כה נמוכה (Anson & Ajayi, 2018; Anson & Meir, 1996; Shain, 2019; Tolts, 2018).

ההולדה היא, מן הסתם, מעשה יחיד (או זוגי). אולם הפרייון, הקצב שבו נשים הרות ויולדות, הוא תכונה חברתית, ויש להסביר אותו תוך התייחסות למציאות שבה אנשים חיים את חייהם. "אף אם עקרות אישית היא תופעה פסיכולוגית, עקרות המונית (היא) [...] רצונית, סוג של משמעת אליה אנשים נותנים את עצמם מרצון" (Durkheim, 1992, p. 194). הילודה היא פעולה קבוצתית, תרומה לקצב גידולה של הקבוצה (כנגד התמותה וההגירה) ושיקוף יחסיה עם קבוצות אחרות. הילודה, במודע או לא במודע, היא למעשה חלק מאסטרטגיית ההישרדות של הקבוצה. קבוצת מיעוט הנאבקת באפליה, דוגמת היהודים בארצות הברית, תצמצם את פריונה ותמקד את מאמציה באיכויות המבטיחות הצלחה; קבוצת מיעוט הנאבקת בדיכוי פוליטי, דוגמת האוכלוסייה השחורה בארצות הברית, תגדיל את פריונה כדי להגביר את כוחה המספרי (Chabé-Ferret & Melindi-Ghidi, 2013; Goldscheider & Uhlenberg, 1969; Ritchey, 1975). קבוצה מלוכדת תקטין את פריונה, וקבוצה מבוזרת תגדיל את פריונה כדי לפצות על היעדר הביטחון שהסולידריות מעניקה (Lopez & Sabagh, 1978). מכאן שהפרייון יכול להיות גם מעשה פוליטי, חלק מהמאבק הבין-קבוצתי, הסמוי או הגלוי, על חלוקת המשאבים בחברה (Fargues, 2000; Janus, 2013; Khawaja & Randall, 2006). אם כן, גם כשבוחנים את הפרייון ברמת הפרט יש לעשות זאת בהקשר של המציאות החברתית שבה המעשה מתרחש.

הירידה בפרייון כמהפכת רבייה

הירידה שחלה במאות האחרונות בשיעורי הילודה היא חלק בל-ינותק מתהליכי השינוי הרבים שמביאה המודרניות. בכל החברות, השינויים החברתיים והכלכליים הכרוכים בתיעוש, בעיור ובהתפתחות כלכלת השוק כללו גם צמצום ילודה (Davis, 1963; Friedlander, 1969; Mosher, 1980), אף אם לא תמיד באותו קצב, וצמצום הילודה בתורו האיץ שינויים אחרים. מחד גיסא הירידה בפרייון קשורה לשינויים אלה, ומאידך גיסא היא גם עיצבה את החברה, בכך שהשפיעה על קצב גידולה ומבנה הגילים בה. במילים אחרות, אין לראות בפרייון רק תוצר של המציאות או של השינויים החברתיים והכלכליים, אלא רכיב מרכזי במערכת החברתית, סיבה ומסובב כמו כל רכיב אחר.

הירידה בפרייון היא חלק מ**מהפכת הרבייה** (Reproductive Revolution), שינוי כולל בדרך שבה החברה משתקת את עצמה ומקימה את הדור הבא. מערך זה כולל לא רק את רמת הילודה אלא גם את מבנה המשפחה, היחסים בין גברים לנשים, מקורות התעסוקה ואופיים, התפתחות המדינה והיחסים עימה, וכיוצא באלה (MacInnes & Pérez, 2005). הירידה בילודה היא אפוא חלק מתהליך מקיף שכולל עלייה ברמת החיים ובאיכותם, השקעה בחינוך ילדים ושחרור נשים מהמעגל הבלתי פוסק של היריון-לידה-הנקה-טיפול. התוצאה היא עלייה

ברמת החיים החומרית ובניידות החברתית, אוכלוסייה בריאה ומשכילה יותר, ויחס קטן והולך בין מספר הילדים למספר המבוגרים החיים בדור הבא. המשאבים האנושיים והחומריים הנדרשים כדי לקיים את הדור הבא קטנים והולכים, והם משתחררים למטרות יצרניות אחרות. מכאן שהירידה בילודה והעלייה בסיכוי שילד שנוגד ישרוד עד לבגרות הביאו לעלייה באיכות החיים ובהשקעה בחינוך ילדים, ולשינוי מהותי בתפקידי הנשים בחברה. גידול ילדים הפך תפקיד אחד מיני רבים, לאו דווקא העיקרי, ואף כזה שלא מעטות מוותרות עליו (Kreyenfeld & Konietzka, 2017). לצד השינויים הטכנולוגיים, דחיית גיל ההולדה וצמצום הילודה פתחו את הדלת להשכלתן של נשים ולעבודתן מחוץ לבית, לשותפות גברים בגידול הילדים, ולטשטוש גובר והולך בתפקידי גברים ונשים בחברה.

דפוסי פריון ומעבר דמוגרפי בחברה הבדואית בראייה היסטורית

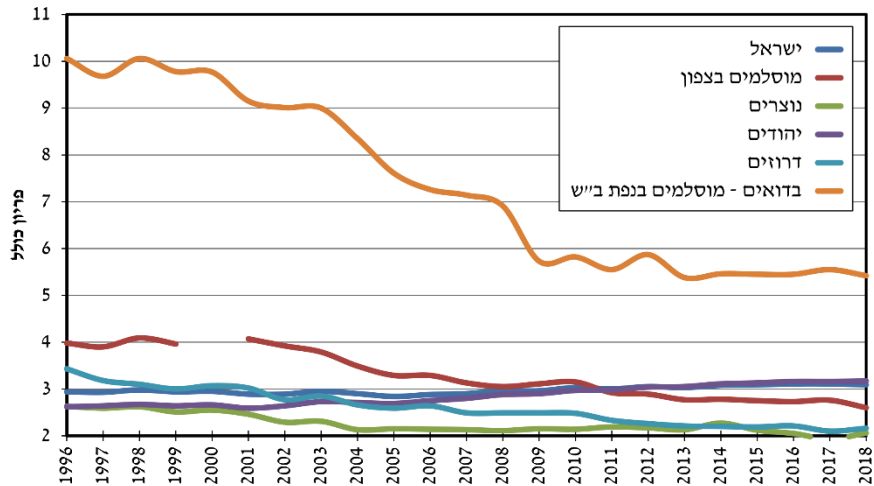
החברה הבדואית המסורתית נהגה פריון טבעי, ללא כל ניסיון למנוע ילודה (Muhsam, 1951). באמצע שנות ה-50, כאשר היו הבדואים תחת ממשל צבאי ובתחילתו של תהליך התיישבות מואץ, שיעורי הילודה הגולמיים עמדו על 35–40 לאלף.¹⁶ הם התחילו לעלות בקצב מהיר עד לרמה של 62 ל-1,000 בראשית שנות ה-70, אז הואץ יישוב הבדואים בעיירות המתוכננות. מראשית שנות ה-70 עד לראשית שנות ה-80 הם ירדו במעט ועמדו על 48–50 ל-1,000. החל משנת 1983 שיעורי הילודה התחילו שוב לעלות בקצב מהיר, עד ליותר מ-60 ל-1,000 בסוף שנות ה-90 (מאיר ובן-דוד, 1989, 1994; Meir, 1997, pp. 107–110). המעבר הדמוגרפי האמיתי בחברה הבדואית התחיל בראשית שנות ה-2000, אז החלו שיעורי הילודה לרדת בקצב מהיר, והגיעו לרמה של 38.5 ל-1,000 בשנת 2018 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019).

העלייה בשיעורי הילודה בחברה הבדואית מאמצע שנות ה-50 עד לראשית שנות ה-70 שיקפה את התגובה הדמוגרפית של הבדואים לתהליך ההתיישבות, לתחילת השתלבותם בשוק העבודה הישראלי, ולאירועים כלכליים חיצוניים. בתקופה זו אימצו הבדואים מערכת כלכלית דואלית: חקלאות מסורתית, שבה הילדים הם כוח עבודה חשוב, עם כלכלה מודרנית ועבודה שכירה במשק הישראלי – כדי לצמצם, ככל האפשר, את אי-הוודאות הכרוכה בהשתלבותם בכלכלת השוק. לעומת זאת, הירידה האיטית בשיעורי הילודה בראשית שנות ה-70 מעידה על צמיחה כלכלית מסוימת ותחושת ביטחון בהשתלבות במערכת הכלכלית החיצונית, וקשורה גם לתהליך המודרניזציה החברתית שנבע מתהליך העיור המואץ. בשנת 1972 שיעור הריבוי הטבעי בחברה הבדואית הגיע לשיא של 5.8%, כלומר, האוכלוסייה הכפילה עצמה בכל 12 שנים (Meir, 1984, 1986, 1997; Meir & Ben-David, 1991, 1992).

16 שיעור הילודה הגולמי (CBR) – סך כל לידות החי מחולק באוכלוסייה הממוצעת – ממוצע לתקופה (שיעור ל-1,000 נפש). עד לשנת 1996 הציגה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה את שיעור הילודה הגולמי ואת שיעור הפריון הכללי – GFR (מספר לידות חי לכל 1,000 נשים בגיל הפריון, 15–49), ולא את הפריון הכולל. באופן גס ניתן לומר כי שיעור הפריון הכללי הוא פי 4 משיעור הילודה הגולמי.

כדי להמחיש את שינויי הפרייון בחברה הבדואית בנגב בראשית המאה ה-21, נציג את הנתונים על אודות הפרייון הכולל (TF) שפרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה החל משנת 1996. תרשים 1 מציג את הפרייון הכולל בקבוצות אוכלוסייה שונות בחברה הישראלית בשנים 1996–2018. בשנת 1998 (וגם בשנת 1996) עמד הפרייון הכולל בחברה הבדואית בנגב על 10.06 ילדים, פי 2.5 מזה של המוסלמים במחוז הצפון, ויותר מפי 3 מהממוצע הארצי. רמת הפרייון הגבוהה נותרה בעינה עד לראשית שנות ה-2000, ועמדה על יותר מ-9 ילדים לאישה. מאז שנת 2003 הפרייון התחיל לרדת בעקביות ובקצב מהיר עד לרמה של 5.5 ילדים לאישה בתחילת העשור השני. אולם בעשור זה היא התייצבה, וב-2018 נותרה גבוהה בכ-2.8 ילדים מרמת הפרייון בחברה המוסלמית בצפון (5.4 לעומת 2.6, בהתאמה).

תרשים 1: הפרייון הכולל לפי קבוצת אוכלוסייה, 1996–2018

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, שנים 1997–2019

מה גרם אפוא לירידה ניכרת כל כך בשיעורי הפרייון בחברה הבדואית ב-20 השנים האחרונות, ומה עצר אותה? במה הנשים הצעירות שונות מהנשים בדורות הקודמים, ועד כמה ההבדלים הללו מסבירים את התמורות בילודה? לאור הדיון מעלה אנו משערים שהמניע העיקרי הוא השיפור היחסי במעמד האישה, שיפור הנובע מהעלייה ברמת ההשכלה, מהשתלבותן של נשים בדואיות בשוק העבודה, מחשיפה לתהליכי גלובליזציה ולמדיה ותקשורת מכל העולם, ומאימוץ של אורחות חיים חדשים. מנגד, תהליכים אלה קשורים בעלייה גם ברמת ההכנסה וברמת החיים, וזו עשויה גם לעודד את הילודה.

4. שיטת המחקר

איסוף הנתונים

המחקר התבסס על נתונים מהסקר החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית בישראל שערכה אגודת הגליל בשנת 2007. הסקר הסתמך על שאלונים מובנים שמולאו על ידי סוקרים בבית המרואיינים, בקרב מדגם כלל-ארצי שנבחר באופן אקראי. שאלון המחקר כלל שישה פרקים בנושאים שונים: נתונים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים; משפחה; תנאי מגורים; תרבות ופנאי; רמת חיים; ביטחון אישי (Sheikh-Muhammad, 2008). המחקר שלנו התמקד ב-722 נשים מ-15 יישובים בדואיים בדרום, מהם שבעה יישובים מוכרים ושמונה כפרים בלתי מוכרים, שהם מדגם מייצג של כלל האוכלוסייה הבדואית בנגב. ל-217 מהנשים נרשם מספר לידות לא ידוע. כולן רווקות, ארוסות (מנהג שעדיין רווח באוכלוסייה זו) או נשים נשואות מעל גיל 55. מאחר שעלה חשש שהנשים המבוגרות שמספר הלידות שלהן אינו ידוע אינן מהוות דגימה אקראית, החלטנו לוותר על כל קבוצת הגיל הזאת ונותרנו עם 491 נשים בגילים 18–52, כולן נשואות בעת הסקר (472) או בעבר (גרורות, אלמנות ופרודות).

המשתנה התלוי והמשתנים הבלתי תלויים

המשתנה התלוי

המשתנה התלוי הוא מספר הלידות (לידות-חי; children ever born), והוא נע מ-0 ל-15 בהתפלגות אסימטרית חיובית, והחציון עמד על 4 ילדים. אנו נבחנו את מספר הלידות כפונקציה של ארבע קבוצות גורמים עיקריות, הקשורות קשר הדוק לתהליך המודרניזציה הייחודי שעבר על החברה הבדואית במחצית השנייה של המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21.

המשתנים הבלתי תלויים

1. משתני הרקע: גיל, הגיל בנישואים הראשונים, הגיל בלידה הראשונה, מצב הנישואים כיום;
2. משתני רמת החיים: השכלה, עבודה, סוג יישוב, ציוד משק הבית;
3. משתני המודרניזציה/מסורתיות: ברמה האישית ובקשרי הנישואים;¹⁷
4. משתנה רמת המתחים עם המדינה.

17 בלי להיכנס לדיון מורכב בדבר משמעות המסורתיות והמודרניות, מדובר במשתנים המצביעים על הרצף שבין החיים הבדואיים המסורתיים לבין החיים העירוניים בני זמננו.

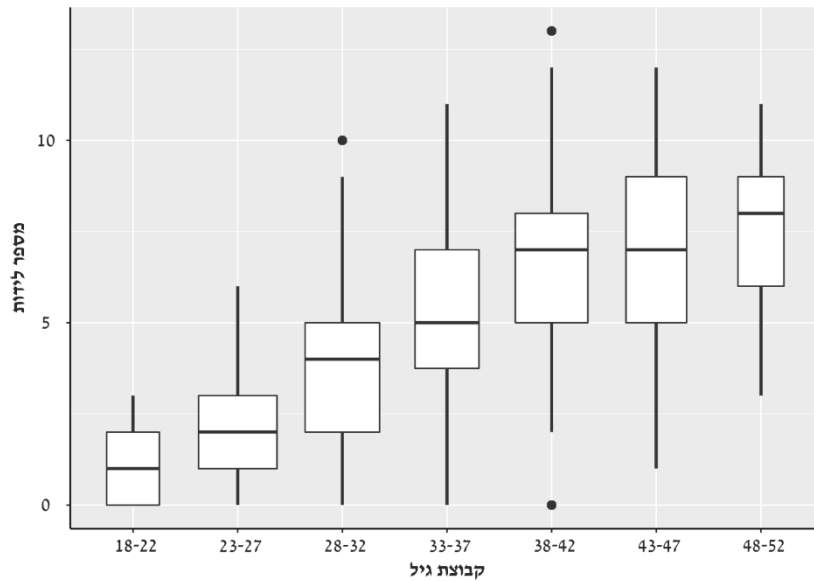
5. הממצאים

להלן יתואר הקשר בין המשתנים הבלתי תלויים לילודה:

משתני הרקע

גיל. ללא ספק, הגיל הוא המשתנה העיקרי המשפיע על רמת הילודה, לא רק מפני שמספר הלידות עולה עם הגיל, אלא גם משום שחלק ניכר מהמשתנים האחרים – השכלה, עבודה, מסורתיות וכיוצא באלה – משתנים אף הם עם הגיל. הגיל משקף את פרק הזמן שבו נשים עשויות ללדת, אך גם הבדלים בין-דוריים, ומכאן שנשים בגילים שונים גדלו וילדו בתנאים אחרים. אי לכך, גם בשלב ראשוני זה נציג את הקשרים בין המשתנים השונים לבין הילודה תוך פיקוח על גיל האישה. הגילים קובצו בחמישונים, מקבוצת הגיל 18–22 עד קבוצת הגיל 48–52.¹⁸ התפלגות מספר הלידות בכל קבוצת גיל מוצגת בתרשים 2. מספר הלידות לאישה עולה בהתמדה בקצב של ילד אחד עד 2 ילדים לכל 5 שנים, עד 8 ילדים לנשים סביב גיל 50.

תרשים 2: מספר לידות, לפי קבוצת גיל*

* אורך התיבה משקף את פיזור התצפיות בין שני הרבעונים. רוחב התיבה הוא יחסי לגודל הקבוצה. הקו שבתוך התיבה הוא חציון מספר הילדים.

18 על אף החריגה מהחמישונים המקובלים, העדפנו לשמור על אחידות החמישונים מאשר ליצור קבוצה ראשונה המתייחסת לשנתיים. למעשה, כל חמישון מרוכז סביב הגילים העגולים: 20, 25, וכך הלאה.

גיל בנישואים הראשונים. ציפינו למצוא עלייה בגיל הנישואים הראשונים כסימן לשינוי העובר על החברה הבדואית, ולא היא! למעשה, גיל הנישואים הראשונים הממוצע גבוה יותר בקרב נשים בשנות ה-40 לחייהן מאשר בקרב צעירות (אם כי יש לזכור כי בקבוצה הצעירה ביותר רק 25% מהנשים במדגם המקורי כבר נישאו, לעומת 80% בקבוצת הגיל 23–27, ויותר מ-90% בקבוצות המבוגרות יותר). בפועל, בניכוי השפעת הגיל, נשים שנישאות בגיל צעיר יולדות יותר ילדים ($z = -8.24, p < 0.001$).¹⁹ נשים שנישאו לפני גיל 20 (גיל ממוצע) ילדו בממוצע ילד אחד יותר מאלה שנישאו בגיל 20 ומעלה ($t = -4.10, df = 486, p < 0.001$).²⁰

הגיל בלידה הראשונה. הגיל בלידה הראשונה קשור הדוק לגיל הנישואין ($r = 0.958$), ויותר מ-80% מהנשים יולדות בשנת הנישואים הראשונה או בשנה שאחריה. גם כאן, אין קשר של ממש לקבוצת הגיל, אולם יש לשים לב לכך ש-44% מהנשים בקבוצת הגיל 18–22 (עוד) לא ילדו, ושגם 12% מהנשים בקבוצת הגיל 23–27 (עוד) לא ילדו, מה שבוודאי יעלה את ממוצע גיל הלידה הראשונה בשתי הקבוצות הללו. כשמסתכלים על שני המשתנים האלה יחד, בניכוי השפעות הגיל, מתברר שהגורם העיקרי הוא גיל הלידה הראשונה. בפועל, בהתחשב בקבוצת הגיל, כל דחייה של שנה בגיל הלידה הראשונה מקטינה את סך כל הלידות בכ-7% ($z = -2.60, p = 0.009$).

מצב נישואים כיום. הגירושים הם תופעה נדירה ביותר בחברה הבדואית, ועם הירידה בתמותה פוחתת גם האלמנות (אם כי בקבוצה הצעירה ביותר, 18–22, 4.3% מאלה שנישאו אי-פעם היו גרושות, שיעור גבוה מבכל קבוצת גיל אחרת). בסך הכול, פחות מ-4% מהנשים היו לא נשואות (אלמנות, גרושות ופרודות), ולכן איחדנו את שלוש הקטגוריות כדי ליצור משתנה דיכוטומי: נשואה/לא נשואה. בפועל, בניכוי השפעות הגיל, למצב הנישואים העכשווי אין כל השפעה על מספר הלידות ($t = 1.54, p = 0.121$).

משתני רמת החיים

השכלה. הבחנו בין ארבע רמות השכלה: ללא תעודה; יסודי בלבד; חטיבת ביניים או תיכון; בגרות והשכלה על-תיכונית, כולל תואר ראשון ומעלה. ככל שהגיל יורד, רמת ההשכלה עולה. שיעור הנשים שלא סיימו בית ספר יסודי ירד מ-80% בגיל 48–52 ל-6.5% בגיל 18–22. ל-15% מהנשים בגיל 23–32 יש השכלה על-תיכונית. בניכוי השפעות הגיל, ההשפעה העיקרית של ההשכלה היא בקרב בעלות ההשכלה העל-תיכונית, ומספר הלידות שלהן עומד על 60% ממספר הלידות בקרב שאר הנשים. על כן, התייחסנו להשכלה כאל משתנה דיכוטומי, המשווה בין נשים בעלות השכלה על-תיכונית לבין נשים שאינן בעלות השכלה על-תיכונית.

19 מתוך רגרסיית פואסון המפקחת על קבוצת הגיל.
 20 מבחני ה- t מחושבים כולם בהנחה של שונויות לא שוות (unequal variances), ומכאן שדרגות החופש תלויות לא רק בגודל המדגם הכולל אלא גם בגודליהן של שתי הקבוצות המשוות.

עבודה. השאלה התייחסה למצב התעסוקה של האישה בעת מילוי השאלון, לאו דווקא בתקופה שבה ילדה, אולם העובדה שהיא עובדת מצביעה כשלעצמה על שבירת מוסכמות מסורתיות ועל שאיפת המשפחה להעלות את רמת ההכנסה. גם כך, שיעור השתתפותן של הנשים בשוק העבודה היה נמוך מאוד, והוא ירד עם הגיל: שיעור הנשים הצעירות (בגיל 27–23) שעבדו עמד על 22%, ואילו שיעור הנשים בגילים 43–52 עמד על 3% בלבד (רק 3 נשים). נמצא קשר הדוק גם בין עבודה להשכלה: 75% מהנשים שהן בעלות השכלה על-תיכונית עבדו, ואילו פחות מ-5% מהנשים שאין להן תעודת בגרות עבדו. בניכוי שתי ההשפעות האלה – הגיל וההשכלה – לנשים העובדות לא היו פחות ילדים מאשר לנשים שלא עבדו ($z = 0.904, p = 0.366$).

הציוד במשק הבית. בנינו סולם המשקף את הציוד במשק הבית, והוא מורכב מ-19 פריטים העשויים להיחשב חיוניים. המספרים בסוגריים מציינים את שיעור משקי הבית שהפריט נמצא בהם: תנור אפייה/גז (45%), מקרר (85%), מקפיא (20%), מזגן (28%), מכונת כביסה (70%), מייבש כביסה (14%), הסקה (15%), שואב אבק (21%), מיקרוגל (38%), דוד שמש (88%), מכונת פרטית (70%), סטריאורדיו (43%), די.וי.די (35%), טלוויזיה (86%), וידאו (43%), כבלים/לוויין (81%); קו טלפון ביתי (18%), ספרייה ביתית (31%), מחשב (29%) ואינטרנט (15%) ($\text{Cronbach } \alpha = 0.894$). הסולם נבנה כממוצע התשובות החיוביות, כש-0 פירושו אין שום פריט, ו-1 פירושו כולם ישנם. התפלגות הסולם קרובה לסימטריות, הממוצע הוא 0.438, וסטיית התקן היא 0.244. באופן כללי, רמת הציוד במשק הבית עולה עם הגיל, ובניכוי השפעות הגיל יש קשר חיובי בין רמת הציוד בבית לבין מספר הילדים ($z = 4.04, p < 0.001$). על פני כלל המדגם, מספר הילדים הממוצע של נשים ממשפחות שרמת החיים בהן גבוהה (מעל החציון הכללי) היה גבוה בכמעט ילד אחד מזה של נשים ממשפחות שרמת החיים בהן נמוכה ($t = -3.32, df = 419, p = 0.0009$).

סוג יישוב. מחצית עד שני שלישים מהאוכלוסייה הבדואית גרים כיום ביישובים מוכרים, והשאר בכפרים הבלתי מוכרים, כולל אלה שהוכרו בתחילת המאה הנוכחית אך מציאות החיים בפועל לא השתנתה בהם (דגן-בוזגלו, 2014). במדגם, 44% מהנשים היו מהכפרים. גילן הממוצע של תושבות היישובים המוכרים היה גבוה מזה של תושבות הכפרים הבלתי מוכרים – 35.5 לעומת 31.6 ($t = 4.98, df = 404, p < 0.001$). בניכוי השפעות הגיל, לא היה הבדל בין מספר הילדים של נשים ביישובים המוכרים לזה של נשים בכפרים הבלתי מוכרים ($z = 1.04, p = 0.298$).

משתני מודרניזציה/מסורתיות

סגנון חיים מסורתי/עירוני-מודרני. סולם מצרפי רציף המשלב 10 משתנים המשקפים אימוץ אורחות חיים עירוניים בני זמננו: קריאת ספרים, מגוינים ועיתונים; יציאה לנופש בארץ ובחו"ל; צפייה בטלוויזיה; פעילות ספורטיבית; יציאה לטיולים, לפארקים ולמסעדות

(Cronbach $\alpha = 0.793$). התפלגות הסולם אינה סימטרית חיובית, הממוצע הוא 0.366, וסטיית התקן היא 0.26. יש לציין שרק 307 נשים ענו על שאלות אלה, ורובן המכריע של מי שלא ענו היו בנות יותר מ-40. אנו משערים כי אי מתן תשובה לשאלות אלה קשור גם לתוכן הסולם, ולכן, כדי לא לאבד את הלא משיבות נתנו להן ציון ממוצע וצירפנו משתנה נוסף, דמה, בעל ציון 1 למי שלא השיבה לשאלות, ו-0 למי שכן השיבה. עבור אלה שכן ענו על השאלות, רמת המסורתיות עלתה עם הגיל. בניכוי השפעות הגיל, מספר הלידות היה גבוה יותר בקרב אלו שלא ענו על השאלות ($z = 2.53, p = 0.0056$), וירד במתינות ככל שהתשובה על יותר שאלות הייתה חיובית ($z = -1.75, p = 0.040$).

מסורתיות של מבנה משק הבית. שליש (33.5%) מהנשים היו נשואות לבן דוד מדרגה ראשונה (בן אח/אחות של האב או האם); 36.8% היו נשואות לאדם מתוך השבט, והיתר (29.6%) נישאו לאדם מחוץ לשבט. בכל קבוצות הגיל, בין 20 ל-30% מהנשים היו נשואות לגבר מחוץ למעגל המשפחה. עם זאת, בשלוש קבוצות הגיל המבוגרות יותר מרבית הנישואים האנדוגמיים היו בתוך המשפחה הקרובה (נישואים לבן דוד), ואילו בקבוצות הגיל הצעירות יותר מרבית הנישואים האנדוגמיים היו בתוך השבט, ולא לבן הדוד. נמצא כי בניכוי השפעות הגיל, אין קשר בין קרבת הנישואים לבין מספר הלידות ($L.R\chi^2 = 3.62, df = 2, p = 0.164$).

מתחים עם המדינה. היעדר הכרה ותוכניות מתאר בכפרים הבלתי מוכרים, והיעדר מגרשים לבנייה ביישובים המוכרים, מונעים אפשרות לקבל אישורי בנייה חיוניים, ומובילים לבנייה בלתי חוקית ובעקבותיה להרס מבנים על ידי הרשויות. השאלון התייחס לארבעה סוגי עימותים עם הרשויות: הפקעת קרקעות; הפקעת בתים; הריסת בתים; השמדת עצים ויבולים. שיעור המשפחות שהיו מעורבות בעימותים אלה היה נמוך מהצפוי (18%), רובן ככולן בכפרים הבלתי מוכרים. העימותים לא היו קשורים לגיל, אולם בקרב נשים שמשפחותיהן חוו עימותים מכל ארבעת הסוגים מספר הלידות הממוצע היה נמוך במובהק: 2.7 לעומת 4.7 ($t = 6.53, df = 60.4, p < 0.001$).

המודל הרב-משתני

בהינתן הקשר שבין המשתנים, פנינו לניתוח רב-משתני כדי לבחון מה הם המשתנים העיקריים הקשורים לרמת הילודה. המודל הוא מודל פואסון, ובו המשתנה התלוי הוא מספר הלידות לאישה. נוכח ההבדלים בין קבוצות הגיל המודל הוא מקונן (nested) בתוך קבוצות הגיל, כך שהקבוע מוצג לכל קבוצת גיל בנפרד, והמקדמים הם ייחודיים לקבוצות הגיל.

לוח 1 להלן מציג את המודל המקיף ביותר לאחר ניפוי משתנים לא מובהקים, ומופיעים בו הגיל בלידה הראשונה, השכלה גבוהה, רמת החיים ועימותים עם הממשל. עבור נשים שטרם ילדו לא מופיע הגיל בלידה הראשונה, וגם עבור אחדות שכן ילדו. את גיל הלידה מרכזנו בחציון, גיל 20, הענקנו לנשים שגילן חסר ערך 0 (שווה ערך ל-20), והוספנו משתנה דמה

שערכו 0 לנשים שגילן בלידה הראשונה ידוע, ו-1 לנשים שגילן בלידה הראשונה אינו ידוע. גם את מדד רמת החיים מרכזנו בערך הממוצע, 0.438.

לוה 1: מודל לניבוי מספר לידות לאישה (מודל פואסון)

מקדמים מעריכיים (e^β) (ערכי z בסוגריים)

קבוצת גיל							
52-48	47-42	42-38	37-33	32-28	27-23	22-18	
7.49	7.18	7.08	5.54	4.38	2.84	1.52	קבוע
0.999 (-0.04)	0.957 (-2.73)	0.982 (-1.04)	0.933 (-3.71)	0.929 (-3.85)	0.870 (-3.58)	0.854 (-1.19)	גיל לידה ראשונה
0.847 (-0.58)	0.753 (-0.92)	0.665 (-2.39)	0.760 (-1.17)	0.288 (-2.46)	0.000	0.000	גיל לידה ראשונה לא ידוע
	0.964 (-0.10)	0.508 (-2.39)	0.805 (-0.80)	0.703 (-1.74)	0.610 (-2.01)	0.894 (-0.10)	השכלה על-תיכונית
1.17	1.32 (1.13)	1.50 (2.02)	0.876 (-0.50)	1.27 (0.99)	1.31 (0.85)	0.905 (-0.12)	ציוד ביתי
0.431 (-1.24)	0.624 (-1.57)	0.660 (-1.64)	0.758 (-1.35)	0.880 (-0.49)	0.807 (-0.74)	0.741 (-0.28)	עימותים עם הממשל
			p=0.033		df=484	542.71	סטייה (Deviance) מודל 0 (גיל בלבד)
			P>0.999		df=447	294	סטייה מודל
			P<0.001		df=37	248.71	הפרש

המקדמים שבלוח הם הערך המעריכי (אקספוננציאלי, e^β) של מקדמי הרגרסיה. ערכי הקבוע הם אפוא מספר הלידות לנשים בגיל הנתון שגיל הלידה הראשונה שלהן הוא הגיל החציוני (גיל 20), ללא השכלה על-תיכונית, שרמת החיים שלהן ממוצעת, וללא מקרים מרובים של עימותים עם השלטונות. כך, מספר הלידות עולה מ-1.5 בקצב של כילד וחצי בכל חמש שנים עד גיל 40 לערך, ומתייצב. מקדמי המשתנים הם הסיכונים היחסיים שבהם יש להכפיל את מקדמי הבסיס. לידה ראשונה בגיל מאוחר מקטינה את סך מספר הילדים, אך השפעה זו קטנה והולכת עם השנים; בגילים צעירים, גיל לידה ראשונה לא ידוע אכן משקף היעדר לידות, ובגילים מבוגרים יותר הוא מוריד את מספר הלידות (בקרב נשים מעל גיל 28-32 יש מעטות מאוד שלא ילדו, וכאלה שילדו אך גיל הלידה הראשונה אינו ידוע). השכלה על-

תיכונית מקטינה את מספר הלידות, במיוחד בקבוצת הגיל השנייה. בגילים המבוגרים יש מעט מאוד נשים בעלות השכלה על-תיכונית (בגיל 48–52 אין נשים בעלות השכלה על-תיכונית כלל), ולכן בגילים אלה אין לתת משקל רב מדי למקדמים. באופן כללי, עלייה ברמת החיים קשורה לעלייה במספר הלידות. אומנם רק אחד המקדמים הוא מובהק, אך חמישה מתוך שבעה הם בכיוון חיובי. עימותים מרובים עם השלטונות מקטינים את מספר הלידות. נזכור כי זו היא קבוצה קטנה, והמקדמים מובהקים רק בגילים 38–47, אולם הכיוון השלילי הוא עקבי בכל הגילים (הסתברות בינומית ל-7 הצלחות מתוך 7 = 0.0078).

לוח 2: מודל מספר לידות ללא גיל לידה ראשונה (מודל פואסון)

מקדמים מערכיים (e^{β}) (ערכי z בסוגריים)

קבוצת גיל							
52–48	47–42	42–38	37–33	32–28	27–23	22–18	
7.43	6.64	6.81	5.42	4.30	2.49	0.993	קבוע
	0.904 (-0.261)	0.478 (-2.76)	0.691 (-1.39)	0.540 (-3.33)	0.500 (-2.86)	0.469 (-0.740)	השכלה על-תיכונית
1.15 (0.444)	1.53 (1.74)	1.53 (2.14)	1.02 (0.062)	1.40 (1.391)	1.30 (0.808)	1.37 (0.438)	ציוד ביתי
0.426 (0.601)	0.621 (0.299)	0.596 (0.249)	0.701 (0.205)	0.724 (0.259)	0.668 (0.295)	0.381 (1.06)	עימותים עם הממשל
		p=0.033		df=484		543	סטייה (Deviance) מודל 0 (גיל בלבד)
		p=0.452		df=461		464	סטייה מודל
		p>0.001		df=23		79	הפרש

הגורם המוביל בהשפעתו בלוח 1 הוא הגיל בלידה הראשונה, הקשור לגיל הנישואים. ברם, ייתכן שבהיותו גורם מיידי (Bongaarts, 1987) הוא קשור גם בהשפעות אחרות, וגם מסתיר אותן במודל. נשים בעלות השכלה על-תיכונית יולדות את הילד הראשון יותר משנתיים מאוחר, בממוצע, מנשים אחרות ($t = -4.30, df = 41, p < 0.001$); הגיל בלידה הראשונה נמוך יותר בקרב נשים אמידות יותר, כך שבקרב אלה שציון ציוד הבית שלהן הוא מעל החציון, הגיל בלידה הראשונה נמוך בשנה מזה של נשים שציון ציוד הבית שלהן הוא מתחת לחציון

השלטונות יולדות אף הן את הילד הראשון שנתיים בממוצע מאוחר מנשים אחרות $(t = 2.83, df = 433, p\text{-value} = 0.005)$ ונשים ממשפחות שהיו נתונות בעימות קשה עם $(t = -3.43, df = 37, p = 0.0014)$.

לוח 2 חוזר אפוא על הניתוח, ללא הגיל בלידה הראשונה. הערכים הקבועים הם כמעט ללא שינוי, ומראים את אותה מגמה: עלייה מתמדת עד גיל 38–42, ומשם התייצבות. לעומת זאת, להשכלה גבוהה יש השפעה ברורה הרבה יותר, והיא מורידה את הילודה לכדי מחצית ברוב קבוצות הגיל. גם השפעת רמת החיים היא חד-משמעית וחיונית בכל קבוצות הגיל, והשפעת העימות עם המדינה ברורה ומקיפה: היא שלילית בכל קבוצות הגיל, אף אם, בשל מיעוט המקרים, היא אינה מובהקת. נציין כי אף שטיב ההתאמה במודל זה הוא נמוך מאשר במודל הקודם $(LR\chi^2 = 464, df = 461, p = 0.452)$ לעומת $(LR\chi^2 = 294, df = 447, p > 0.999)$, הרי המודל השני עדיין הולם את נתוני המקור $(p = 0.452)$, ומספק מבחינה סטטיסטית.

6. דיון ומסקנות

אין ספק כי החברה הבדואית בנגב עוברת תהליך של שינוי חברתי, תרבותי וכלכלי, המקיף את רוב קבוצות הגיל ובא לידי ביטוי באורח החיים, ביחסים הפטריארכליים במשפחה, ברכישת השכלה ובהשתלבות בעבודה מגוונת. שינוי זה אינו אחיד, אך בכל שכבות האוכלוסייה הוא מוצא את ביטויו, במידה זו או אחרת, בשינוי של ערכים ודפוסי התנהגות מסורתיים. מדובר בתהליך שבו זוגות בדואים מאמצים נורמות התנהגות מודרניות, כולל שימוש באמצעי מניעה, תכנון המשפחה וצמצום ילודה. בראייה רחבה יותר ניכרים שינויים גם בתפיסת המשפחה המורחבת: הערבות השבטית הקולקטיבית מצטמצמת ומתחלפת בהדרגה לדאגה למשפחה הגרעינית. שינויים אלה מתבטאים גם בתפקידי הילדים במשפחה, בחשיבות הניתנת להשכלתם, לתזונה בריאה ולרכישה של ציוד מתקדם עבורם. ילדים נתפסים פחות ופחות כ"תעודת ביטוח" של האבות לעת זקנה וככוח סיוע במשק המשפחתי $(Abu-Rabia et al., 2008; Meir \& Ben-David, 1992)$. מכוח עבודה המזרים משאבים מעלה להורים ילדים נעשים צרכני מוצרים, והמשאבים זורמים מטה, מההורים אליהם $(Caldwell, 1976)$. גם ביחסים בין בני הזוג חלים שינויים, ואלה מתבטאים בחלוקת התפקידים במשק הבית ובתמיכת גברים בהשכלה גבוהה של בנותיהם ונשותיהם ובהשתלבותן בעבודה.

21 היקף הציוד בבית נמדד אומנם בזמן העברת השאלון, ולא בזמן הלידה, אך אנו משערים שהפערים היחסיים נשמרים, במידה ניכרת, לאורך החיים.

הירידה בילודה גם מעודדת ומאיצה תהליכי שינוי רבים. מספר ילדים נמוך מאפשר לנשים לעבוד מחוץ לבית, להשלים תעודת בגרות ולרכוש השכלה, לצאת לנופש בארץ ובחור"ל, לצפות בתוכניות טלוויזיה ובסרטים ערביים וזרים ולבלות זמן ברשתות החברתיות. הטלפון החכם מחבר אותן לקבוצות מחוץ למעגל המסורתי המצומצם של המשפחה המורחבת, החמולה והשבט. הפריון הנמוך הופך לגורם המשפיע על דפוסי התנהגות ונורמות מסורתיות, ומביא לאימוץ של נורמות ודפוסי התנהגות המדגישים את העצמת הנשים, משפרים את מעמדן ומעודדים יחסים שוויוניים שלהן עם בני הזוג ועם שאר בני המשפחה. הירידה בילודה היא אפוא חלק בל-ינותק מתהליך השינוי בכללותו. היא משפיעה על השינויים החברתיים האחרים, ומושפעת מהם. באלה נכללים, כאמור, השינויים באופי התעסוקה ובמקורות הפרנסה, בהתפתחות היחסים עם המדינה, ביחסים בין גברים לנשים, במבנה המשפחה וביחסי השארים, בשימוש בטכנולוגיה ובדפוסי הביולוגיה (MacInnes & Pérez, 2009).

המודל הקלאסי של המעבר הדמוגרפי מדגיש את ההתפתחות הכלכלית ואת השינויים החברתיים כגורמים סיבתיים לירידת הפריון (Hirschman, 2001). בעקבות העיור, התיעוש, הירידה בשיעור תמותת התינוקות ופיתוח אמצעי מניעה יעילים נשים נעשות מסוגלות, נכונות ומוכנות (ready, willing and able) לצמצם את הילודה (Lesthaeghe & Wilson, 1986). העלייה ברמת החיים, בציפיות ובשנות ההשכלה, ולצידה התלות של הילדים בהורים, מייקרות את העלות הכרוכה בגידול הילדים והופכות אותם מנכס כלכלי לנטל כלכלי. בכך הן מביאות לדחייה ניכרת בגיל הנישואין ולהעדפת מספר מועט של ילדים במשפחה (Bongaarts, 2001; Emeka, 2006). אולם, גם אם הדברים נכונים בהקשר של עיצוב המגמות הכלליות בפריון, הרי הרמה הספציפית עדיין מושפעת מגורמים תרבותיים-קהילתיים, ובהם דת (James & Sajini, 2005); שפה (Spolaore & Wacziarg, 2019; Zachariah et al., 1994); קשרים אישיים (Bongaarts & Watkins, 1996); זהות קבוצתית (Kraeger, 1997); עימותים פוליטיים (Anson & Meir, 1996; Fargues, 2000). בהקשר זה נציין שהדפוס הנראה בקרב הבדואים הוא בדיוק הדפוס הנראה בקרב הפלסטינים-הישראלים בצפון הארץ: ירידה תלולה ומהירה בפריון במשך כ-20 שנה, ואז התייצבות במשך עוד כ-15 שנה, ושוב ירידה – לרמה שכבר ב-2011 הייתה נמוכה מזו היהודית (וינקליר, 2015, עמ' 133–148, לוח 2.10 עמ' 114–115; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנים נבחרות). עוד נוסיף כי דפוס זה של ירידה, התייצבות וירידה מוכר גם בחברות אחרות, ואין הכרח שירידה בילודה, גם כשהתחילה, תהיה רציפה או תתייצב ב"מספר הקסם" המבטיח איזון מדויק של גודל האוכלוסייה (Bongaarts, 2006; Moultrie et al., 2008; Schellekens & Eisenbach, 2002; Westoff & Cross, 2006).

חשוב להדגיש שמהפכת הרבייה בחברה הבדואית נוגעת לא רק לירידה בשיעורי הילודה. נשים שרכשו השכלה והשתלבו בשוק העבודה עושות מהפכה שקטה; הן משפיעות על שינוי התודעה והערכים המסורתיים ומעודדות חדירה של נורמות חדשות דוגמת פיתוח קריירה, הגשמה עצמית, דחיית גיל הנישואין, תכנון משפחה וצמצום ילודה. זאת ועוד, הן מאמצות

סוג של פמיניזם שקט המתאפיין בהתנגדות פסיבית ולא מתריסה לערכים מסורתיים, שבטיים ופטריארכליים (אבו-קאסם, 2006; אבו רביעה-קווידר, 2008; אלאסד-אלהוזייל, 2016; הלוי, 2002; קאסם, 2000; Abu-Rabia-Queder, 2006, 2007a, 2007b). הן מאמצות ומתאימות נורמות, קודים וערכים מסורתיים ודתיים באופן שיקדם את מעמדן בחברה הבדואית תוך כדי מיקוח ליברלי עם הפטריארכיה, כדי להחיות את המסורת בדרך חדשה (Abu-Rabia-Queder, 2007a). הן מארגנות סדנאות והרצאות, כנסים וימי עיון בהשתתפות אנשי דת, מנהיגים בתנועה האסלאמית, פסיכולוגים ועובדים סוציאליים, כדי להתמודד עם השבטיות והשלכותיה ההרסניות על הפרט והחברה. דווקא האסלאם, שנלחם כבר בראשיתו בשבטיות, משמש ערוץ מקובל לתקוף בדרך לא אלימה תופעות מסורתיות של דיכוי והדרה של הנשים הבדואיות. ארגוני נשים מאמצים טקסטים דתיים ופסוקים מהקוראן בהתמודדותם עם הפטריארכיה והמבנה השבטי המסורתי, הן ברמה האישית הן ברמה הארגונית (זועבי ואנסון, 2017).

אף אם מהפכת הרבייה ניכרת בעיקר בשינויים בתפקידים שנשים ממלאות, תהא זו טעות לראות בשינוי עניין נשי בלבד, מאבק שלהן בשמרנות גברית חד-גונית. גברים הם שותפים לדחיית הילודה ולהגבלתה, ואף אם גברים בדואים משכילים ממעטים לצאת בפומבי נגד נורמות וערכים מסורתיים, רבים מהם פועלים במרץ להחליפם. הם עושים זאת באמצעות התנגדות לשבטיות, לערבות ההדדית ולנקמת הדם, לדיכוי נשים, למניעת לימודי בנות במוסדות להשכלה גבוהה, לאלימות נגד נשים, לריבוי הילודה ועוד. לשם כך גם הם מסתמכים על פסוקים מהקוראן, על החדית' ועל פסקי הלכה, ומתבססים על משנותיהם של פילוסופים מוסלמים מפורסמים מתקופת הזוהר של הציוויליזציה המוסלמית בימי הביניים, או של מדענים, הוגי דעות וסופרים ערבים ומוסלמים בני ימינו (אבו-סריחאן, 2017). אולם עצם ניהול השיח במונחים דתיים-מסורתיים מצביע על הזרמים הנוגדים בחברה הבדואית, כולל כאלה הפועלים לשמר את הילודה הגבוהה כדי לחזק את המבנה המסורתי של יחסי המגדר, המשפחה והשארות.

תהליך זה עדיין בעיצומו. ככל שהירידה המהירה בילודה מבטאת שינוי, כך התייצבותם של שיעורי הפרייון מבטאת את הימצאותם של כוחות ומנגנונים שמרניים-רדיקליים המסתייגים מן השינוי ורואים בו חלק מתהליך שלילי של מערביזציה, אמריקניזציה, ישראליות או אינדיבידואליזציה וחילון; תהליך המאיים על התרבות הערבית-מוסלמית וגורם להרס המשפחתיות, הקהילתיות והערבות ההדדית. בשלב זה עדיין מוקדם לנבא את משכה של התייצבות הירידה בשיעורי הפרייון, ולהעריך אם היא תימשך גם בשנים הבאות ותתקרב לרמה של 2-3 ילדים לאישה, בדומה לפרייון בקרב קבוצות אחרות: החברה המוסלמית בצפון, החברה הנוצרית, החברה הדרוזית והחברה היהודית. תופעה זו ראויה בהחלט למחקר נוסף.

7. סיכום

בשני העשורים האחרונים אנו עדים לשיפור ניכר במצבם הסוציו-אקונומי של הבדואים בנגב, לעלייה ברמת ההשכלה ובהשתלבותם של צעירים וצעירות בדואים בתעסוקה ובמוסדות להשכלה גבוהה בארץ ובחול"ל. התפתחות מערכת החינוך, הרווחה, הבריאות והשלטון המקומי, ההשקעה של משרדי הממשלה ברשויות המקומיות הבדואיות, השיפור היחסי במעמד הנשים, ובמיוחד של נשים פורצות דרך אשר רכשו השכלה אקדמית והשתלבו בעבודה במערכת החינוך, ברשויות המקומיות ובארגונים אזרחיים, לצד החשיפה למדיה ולתקשורת מכל העולם ולחדירה של נורמות מודרניות חדשות – כל אלה הביאו לשינוי חברתי משמעותי. עם כל זאת, המתח והעימות המתמידים עם המדינה ממשיכים לתת אותותיהם בתודעת הבדואים, ובאופן מעשי, בהישארות שליש עד מחצית מהם ביישובים בלתי מוכרים ובהיעדר תכנון, תקציבים ופיתוח גם ביישובים המוכרים.

לתהליכים אלה השפעות נוגדות על הילודה בחברה הבדואית. העלייה ברמת ההשכלה של הנשים, ובעיקר במספרן ההולך ועולה של נשים בעלות השכלה מקצועית על-תיכונית, מביאה לירידה במספר הלידות. מנגד, העלייה ברמת החיים ובנגישות למוצרי בית חוסכי עבודה מאפשרת את המשך הילודה הגבוהה. לשני התהליכים הללו יש השפעות ישירות אך גם עקיפות: ההשכלה דוחה את גיל הנישואין ואת גיל הלידה הראשונה, ואילו האמצעים החומריים מאפשרים לא לדחות אותם, או לפחות למתן את הדחייה. אולם גם בהינתן גיל הלידה הראשונה, להשכלה ולרמת החיים עדיין יש השפעה ישירה על מספר הלידות.

ברקע יש שני תהליכים שקשה לאמוד את השפעותיהם. מחד גיסא גידול האוכלוסייה המהיר, שהוא כיום כמעט פי 25 משהיה לפני 70 שנה, בשטח מוגבל ועם אופק הגירה נמוך. מאידך גיסא העימות המתמיד עם המדינה בסוגיית זכויות הקרקע והסדרי המגורים. השפעתו של עימות זה על הילודה אינה ישירה, ובדרך כלל לא ניכר הבדל ברמת הילודה בין משפחות שדיווחו על הפקעות והריסת בתים לבין משפחות שלא דיווחו על כך. במשפחות המעטות שדיווחו על ריבוי עימותים עם המדינה הילודה הייתה דווקא נמוכה מהצפוי. ספק אפוא אם יש אסטרטגיה מכוונת של ילודה גבוהה כתגובה לעימות עם המדינה, אך עדיין תיתכן השפעה עקיפה באמצעות חיזוק הקשרים והלכידות המשפחתית והשבטית. נציין כאן, למשל, את השיעור הגבוה של נישואים אנדוגמיים, תופעה שכמעט נעלמה בקרב האוכלוסייה העירונית בצפון הארץ (Sharkia, Mahajnah, Athamny, Khatib, & Sheikh-Muhammad, 2016).

תוצאת התהליכים האלה היא כפולה. מחד גיסא ירידה ניכרת בשיעורי הפריון: ירידה של כמעט 50% בתוך עשור בלבד, מרמה של 10 ילדים לאישה בשנת 1998 ל-5.4 ילדים בשנת 2013. זוהי, ללא ספק, ירידה גדולה בכל קנה מידה, יחסית לאירופה, למזרח התיכון (Courbage & Puschmann, 2015), או אפילו למוסלמים בצפון הארץ. ומאידך גיסא מאז 2013 שיעור הילודה התייבב, וגם ב-2018 הוא עומד על יותר מ-5 ילדים לאישה.

מקורות

- אבו בדר, ס' וגוטליב, ד' (2008). **עוני, חינוך ותעסוקה בחברה הערבית-בדואית: מבט השוואתי**. מחקרי מדיניות, התוכנית לכלכלה וחברה. ירושלים: מכון ון ליר.
- אבו-סעד, א' (2013). תמורות חברתיות-פוליטיות והתפתחותה של מערכת החינוך הפורמאלית בקרב הבדואים בנגב: דילמות ואתגרים. בתוך ר' פדהצור (עורך), **הבדואים בנגב: אתגר אסטרטגי לישראל** (עמ' 28–39). נתניה: המכללה האקדמית נתניה.
- אבו-סריחאן, נ' (2009). **הפריון בחברה הבדואית בנגב** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אבו-סריחאן, נ' (2017). **פריון ושינוי חברתי: מודרניזציה מוגבלת לעומת מודרניזציה מסתגלת והשפעתן על הפריון בחברה הבדואית בנגב** (עבודת גמר לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אבו פריח, ע' (2016). **"הסיפור שלא סופר" על העקורים הבדואים בנגב** (עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אבו ראס, ת' (2011). הערבים הבדואים בנגב: תמורות בעידן העיור. בתוך א' רודניצקי, ת' אבו ראס וי' רייטר (עורכים), **החברה הבדואית בנגב** (עמ' 65–112). נווה אילן: יוזמות קרן אברהם.
- אבורביעה-קווידר, ס' (2008). **מודרות ואהובות: סיפוריהן של נשים בדוויות משכילות**. ירושלים: מאגנס.
- אברך, ט', נת, ח' ומרקוס, מ' (2020). **על (אי) שוויון והריסות בתים ומבנים ביישובים הערבים בדואים בנגב**. באר שבע: פורום דו-קיום בנגב לשוויון אזרחי. <https://did.li/zsSfT>
- איילון, ע' (1995). דמוגרפיה, פוליטיקה ומסורת במצרים של מובארק. בתוך ע' איילון וגי גילבר (עורכים), **דמוגרפיה ופוליטיקה במדינות ערב** (עמ' 11–28). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- אלאסד-אלהוזייל, נ' (2016). **כשהצל גדול סימן שהשמש שוקעת: חייהן של נשים בדואיות בראי השינויים**. תל אביב: רסלינג.
- אלעארף, ע' (1933). **המשפט אצל הבדואים**. ירושלים: [חסר מקום הוצאה] (בערבית).
- אלעארף, ע' (1934). תולדות באר שבע ושבטיה. ירושלים: [חסר מקום הוצאה] (בערבית).
- בגין, ב' (2013). **הסדרת התיישבות הבדואים בנגב: סיכום מהלך ההקשבה לציבור לגבי תזכיר החוק להסדרת התיישבות הבדואים בנגב והמלצות למדיניות ולתיקון תזכיר החוק**. הוגש לממשלת ישראל, ירושלים. <https://did.li/oIeaa>
- בית המשפט העליון (1984). ע.א. 218/74, סלים עלי אגדיע אל הואשלה ואח' נגד מדינת ישראל. פ"ד, לח(3) 141.
- בן-דוד, י' (1991). לאן פני הבדווים? העדה הבדווית אל שנות ה-2000. **סביבות**, 27, 79–113.

- בן-דוד, י' (1993). **יישוב הבדווים בנגב: מדיניות ומציאות, 1967–1992**. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- בן-דוד, י' (1995). סכסוך הקרקעות בין בדווי הנגב והמדינה: היבטים היסטוריים, משפטיים ועכשוויים. **קרקע**, 40, 61–91.
- בן-דוד, י' (1996). **מריבה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות**. רעננה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- בן-דוד, י' (2004). **הבדואים בישראל: היבטים חברתיים וקרקעיים**. ירושלים: המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ע"ש בן שמש ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- בן-ישראל, א' (2013). גלוקל לאקל: העיירה חורה בין גלובליזציה ופריפריאליזציה. בתוך י' קרפלוס וא' מאיר (עורכים), **הבניית המרחב הבדואי בנגב** (עמ' 37–61). באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גולדברג, א' (2008). **דוח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב בראשות השופט בדימוס אליהו גולדברג**. הוגש לשר הבינוי והשיכון, משרד הבינוי והשיכון, ירושלים.
- גריס, ס' (1966). **הערבים בישראל**. חיפה: דפוס אל-אתיחאד.
- דגן-בוזגלו, נ' (2014). **הכפרים הבדואים המוכרים (יישובי אבו בסמה): עשור של תת-פיתוח**. תל אביב: מרכז אדוה.
<https://adva.org/wp-content/uploads/2015/06/Abu-Basma1.pdf>
- הלוי, ר' (2002). **"ללכת בין הטיפות": מאבקן הכפול של נשים בדוויות משכילות בנגב** (חיבור לקבלת תואר מוסמך). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- וינקלר, א' (2015). **מאחורי המספרים: דמוגרפיה פוליטית בישראל**. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- זועבי, ח' ואנסון, י' (2017). ההתמקחות המרובה עם הפטריארכיה: פרוזן הילודה בעיני נשים ערביות אקדמאיות בישראל. **סוציולוגיה ישראלית**, 1(1), 67–91.
- חליחל, א' (2011). **פריון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979–2009**. נייר עבודה מס' 60. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אגף דמוגרפיה ומפקד. <https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/pw/pw60/pw60.pdf>.
- יפתחאל, א' (2013). המרחב הבדואי "הלא מוכר": התפתחות של סוגיה אסטרטגית. בתוך ר' פדהצור (עורך), **הבדואים בנגב: אתגר אסטרטגי לישראל** (עמ' 8–17). נתניה: המכללה האקדמית נתניה.
- יפתחאל, א' וגאנס, א' (2005). תיאוריה של משטרים אתנוקרטיים: הפוליטיקה של התפשטות אתנו-לאומית. **מדינה וחברה**, 4(1), 761–788.
- יפתחאל, א', קדר, ס' ואמארה, א' (2012). עיון מחודש בהלכת "הנגב המת": זכויות קניין במרחב הבדווי. **משפט וממשל**, יד, 7–147.

- כהן, ה' (2006). **ערבים טובים – המודיעין הישראלי והערבים בישראל: סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות**. ירושלים: עברית.
- לוסטיק, א' (1985). **ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי**. חיפה: מפרש.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. **השנתון הסטטיסטי לישראל**. שנים נבחרות.
- מאיר, א' (1999). **המתח בין בדווי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- מאיר, א' (2006). **כלכלה וקרקע בקרב בדווי הנגב: תהליכים חדשים, תובנות חדשות**. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מאיר, א' ובן-דוד, י' (1989). **התנהגות דמוגרפית-פריונית של בדווי הנגב**. דוח מחקר. ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, הקרן למחקר בסיסי.
- מאיר, א' ובן-דוד, י' (1994). **תהליכים דמוגרפיים בקרב בדווי הנגב המתעיירים**. בתוך ד' גרוסמן וא' מאיר (עורכים), **היישוב הערבי בישראל: תהליכים גיאוגרפיים** (עמ' 95–77). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- ממשלת ישראל (2018). **התוכנית לפיתוח כלכלי-חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2021–2017** (ממשלת ישראל, החלטה מספר 2397).
- מרוית, א' (2011). **אימוץ והטמעה בדוויים של שרידים קדומים מהסביבה הארכיאולוגית של עבדת הביזנטית בתהליך ההתקבעות המסורתית והעכשווי בהר הנגב** (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מרקס, ע' (1974). **החברה הבדואית בנגב**. תל אביב: רשפים.
- סבטאלו, א', אדלר, י', שטרקשל, ר' ופרץ, א' (1996). **התפתחות הפריון בקרב נשים מוסלמיות בישראל בעשור האחרון: מחקר אורך**. **ביטחון סוציאלי**, 46, 64–84.
- סבירסקי, ש' וחסון, י' (2005). **אזרחים שקופים: מדיניות הממשלה כלפי הבדואים בנגב**. תל אביב: מרכז אדוה.
- ספקטור-בן ארי, ש' (2013). **הסדרת התיישבות הבדואים בנגב**. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת. <https://katzr.net/1c69d1>
- עצמון, א' (2013). **המרחב הבדואי "הלא מוכר": התפתחות של סוגיה אסטרטגית**. בתוך ר' פדהצור (עורך), **הבדואים בנגב: אתגר אסטרטגי לישראל** (עמ' 50–65). נתניה: המכללה האקדמית נתניה.
- פורת, ח' (2009). **הבדואים בנגב בין נודות לעיור: 1948–1973**. באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב בשיתוף מכללת ספיר.
- פראוור, א' (2011). **המלצות צוות היישום לדוח גולדברג להסדרת התיישבות הבדואים בנגב**. הוגש לממשלת ישראל, ירושלים.
- צפדיה, א' ורודד, ב' (2011). **מבט השוואתי על התפתחות ההכרה בזכויות קרקע של עמים ילידים: המקרה של הערבים-בדואים בנגב**. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מרכז רוברט ה' ארנו לחקר החברה הבדואית והתפתחותה.

קאסם, פי (2000). **מנהיגות נשים בדואיות: דרכי צמיחה במציאות משתנה** (חיבור לקבלת תואר מוסמך). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קרום, נ' (2013). אדמה, תרבות ומשפט: התפתחות המשפט המנהגי הבדואי לגבי בעלות על האדמה מאמצע המאה ה-19 ועד אמצע המאה ה-20. בתוך י' קרפלוס וא' ומאיר (עורכים), **הבניית המרחב הבדואי בנגב** (עמ' 116–144). באר שבע: מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קרסל, ג' (1976). **פרטיות לעומת שבטיות: דינמיקה של קהילת בדואים בתהליך התערירות**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קרסל, ג' (1982). **ריבי-דם בקרב בדואים עירוניים: מחקר אנתרופולוגי**. ירושלים: מאגנס.

שמיר, ר' (1999). מושעים במרחב: בדואים והמשטר המשפטי בישראל. בתוך ד' גוטוין ומ' מאוטנר (עורכים), **משפט והיסטוריה** (עמ' 473–498). ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

שפרינצק, א' (2003). **שאלת הערבים בישראל: מפתרון הבעיה לניהולה**. הרצליה: מפעלות, המרכז הבינתחומי הרצליה.

שרון, מ' (1975). **הבדווים במדבר יהודה**. פרסום ליום העיון בנושא הבדווים לזכרו של יצחקי נצר ז"ל.

<http://beduin.snunit.org.il/arti/0633.html>

Abu Aleon, T., Weinstock, M., Manago, A. M., & Greenfield, P. M. (2019). Social change and intergenerational value differences in a Bedouin community in Israel. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 50*(5), 708–727.

DOI: 10.1177/0022022119839148

Abu-Rabia, A., Elbadour, S., & Scham, S. (2008). Polygyny and post-nomadism among the Bedouin in Israel. *Anthropology of the Middle East, 3*(2), 20–37.

Abu-Rabia-Queder, S. (2006). Between tradition and modernization: Understanding the problem of female Bedouin dropouts. *British Journal of Sociology of Education, 27*(1), 3–17.

Abu-Rabia-Queder, S. (2007a). The activism of Bedouin women: Social and political resistance. *HAGAR: Studies in Culture, Polity and Identities, 7*(2), 67–84.

Abu-Rabia-Queder, S. (2007b). Permission to rebel: Arab Bedouin women changing negotiation of social roles. *Feminist Studies, 33*(1), 161–87.

Al-Krenawi, A., & Slonim-Nevo, V. (2003). *Psycho-social functioning in Bedouin-Arab society in the Negev: A comparison of polygamous and monogamous families*. Beer-Sheva: Center for Bedouin Studies and Development, Ben-Gurion University of the Negev.

- Anson, J., & Ajayi, A. (2018). Israel's fertility: A continuing enigma. In S. Gietele-Basten, J. Casterline, & M. K. Choe (Eds.), *Family Demography in Asia* (pp. 153–170). Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Anson, J., & Meir, A. (1996). Religiosity, nationalism and fertility in Israel. *European Journal of Population*, 12, 1–25.
- Arokiasamy, P., McNay, K., & Cassen, R. H. (2004). Female education and fertility decline: Recent developments in the relationship. *Economic and Political Weekly*, 39(41), 4503–4507.
- Bailey, C. (1985). Dating the arrival of the Bedouin tribes in Sinai and the Negev. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 28(1), 20–49.
- Billari, C. F., & Kohler, H. P. (2004). Patterns of low and lowest-low fertility in Europe. *Population Studies*, 58(2), 161–176.
- Boneh, D. (1982). *Facing uncertainty: The social consequences of forced sedentarization among the Jaraween Bedouin, Negev, Israel* (PH.D. dissertation). Brandeis University, U.M.I, Ann Arbor, U.S.A.
- Bongaarts, J. (1987). The proximate determinants of fertility. *Technology in Society*, 9(3–4), 243–260.
- Bongaarts, J. (2001). Fertility and reproductive preferences in post-transitional societies. *Population and Development Review*, 27, 260–281.
- Bongaarts, J. (2003). Completing the fertility transition in the developing world: The role of educational differences and fertility preferences. *Population Studies*, 57(3), 321–335.
- Bongaarts, J. (2006). The causes of stalling fertility transitions. *Studies in Family Planning*, 37(1), 1–16.
- Bongaarts, J., & Watkins, S. C. (1996). Social interactions and contemporary fertility transitions. *Population and Development Review*, 22(4), 639–682.
- Boroah, V. (2004). The politics of demography: A study of intercommunity fertility differences in India. *European Journal of Political Economy*, 20(3), 551–578.
- Braun-Lewensohn, O., Abu-Kaf, S., Al-Said, K., & Huss, E. (2019). Analysis of the differential relationship between the perception of one's life and coping resources among three generations of Bedouin women. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(5), 804.
<https://doi.org/10.3390/ijerph16050804>
- Caldwell, J. C. (1976). Toward a restatement of demographic transition theory. *Population and Development Review*, 2(3–4), 321–366.

- Chabé-Ferret, B., & Melindi-Ghidi, P. (2013). Differences in fertility behavior and uncertainty: An economic theory of the minority status hypothesis. *Journal of Population Economics*, 26(3), 887–905.
- Chesnais, J. C. (1992). *The demographic transition: Stages, patterns and economic implications. A longitudinal study of sixty-seven countries covering the period 1720–1984*. Oxford: Clarendon Press.
- Cordoba, J. C., & Ripoll, M. (2016). Intergenerational transfers and the fertility–income relationship. *The Economic Journal*, 126(593), 949–977.
- Courbage, Y., & Puschmann, P. (2015). Does demographic revolution lead to democratic revolution? The case of North Africa and the Middle East. In K. Matthijs, K. Neels, C. Timmerman, J. Haers, & Mells, S. (Eds.), *Population change in Europe, the Middle-East and North Africa: Beyond the demographic divide* (pp. 203–223). UK.: Ashgate.
- Davis, K. (1963). The theory of change and response in modern demographic history. *Population Index*, 29, 345–366.
- Dellapergola, S. (2009). Actual, intended, and appropriate family size among Jews in Israel. *Contemporary Jewry*, 29(2), 127–152.
- DellaPergola, S. (2015). View from a different planet: Fertility attitudes, performances and policies among Jewish Israelis. In S. Fishman (Ed.), *Love, marriage and Jewish families today: Paradoxes of a social revolution* (pp. 123–150). Waltham: Brandeis University Press.
- Durkheim, E. (1992). Suicide and fertility: A study of moral statistics. *European Journal of Population*, 8, 175–197.
- Emeka, A. (2006). Birth, fortune, and discrepant fertility in twentieth-century America. *Social Science History*, 30(3), 327–357.
- Fallah, G. (1989). Israel state policy towards Bedouin sedentarization in the Negev. *Journal of Palestine Studies*, 18(2), 71–90.
- Fargues, P. (2000). Protracted national conflict and fertility change: Palestinians and Israelis in the twentieth century. *Population and Development Review*, 26(3), 441–482.
- Friedlander, D. (1969). Demographic responses and population change. *Demography*, 6, 359–381.
- Friedlander, D., & Feldman, C. (1992) The modern shift to below-replacement fertility: Has Israel's population joined the process? *Population Studies*, 47, 295–306.
- Goldscheider, C. (1971). *Population, modernization and social structure*. Boston: Little Brown.

- Goldscheider, C., & Uhlenberg, P. (1969). Minority group status and fertility. *American Journal of Sociology*, 74, 361–372.
- Hansen, C. W., Jensen, P. S., & Lønstrup, L. (2018). The fertility decline in the United States: Schooling and income. *Macroeconomic Dynamics*, 22(6), 1584–1612. <https://doi.org/10.1017/S136510051600081X>
- Hechter, M. (1975). *Internal colonialism: The Celtic fringe in British national development*. Berkeley: University of California Press.
- Hill, K. (2013). Why do fertility levels vary between urban and rural areas? *Regional Studies*, 43(6), 895–912.
- Hirschman, C. (2001). Comment: Globalization and theories of fertility decline. *Population and Development Review*, 27, 116–125.
- James, K. S., & Sajini, B. N. (2005). Accelerated decline in fertility in India since the 1980s: Trends among Hindus and Muslims. *Economic and Political Weekly*, 40(5), 375–383.
- Janus, T. (2013). The political economy of fertility. *Public Choice*, 155, 493–505.
- Jones, E. F., & Westoff, C. F. (1979). The end of 'Catholic' fertility. *Demography*, 16(2), 209–218.
- Kedar, E., Amara, A., & Yiftachel, O. (2018). *Emptied lands: A legal geography of Bedouin rights in the Negev*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Khawaja, M., & Randall, S. (2006). Intifada, Palestinian fertility and women's education. *Genus*, 62(1), 21–51.
- Kirk, D. (1996). Demographic transition theory. *Population Studies*, 50, 361–387.
- Kohler, H. P., Billari, F. C., & Ortega, J. A. (2006). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4), 641–681.
- Kohler, H. P., Billari, F. C., & Ortega, J. A. (2006). Low fertility in Europe: Causes, implications and policy options. In F. R. Harris (Ed.), *The baby bust: Who will do the work? Who will pay the taxes?* (pp. 48–109). Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers
- Kraeger, P. (1997). Population and identity. In D. I. Kertzer & T. Fricke (Eds.), *Anthropological demography: Towards a new synthesis* (pp. 139–174). Chicago: Chicago University press.
- Kreyenfeld, M., & Konietzka, D. (2017) (Eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences*. Cham, Switzerland: Springer Nature.

- Kupinsky, S. (1992). Jewish fertility patterns: Norms, differentials and policy implications. In C. Goldscheider (Ed.), *Population and social change in Israel* (pp. 149–175). Boulder, Colo: Westview.
- Lavy, V., & Zablotsky, A. (2015). Women's schooling and fertility under low female labor force participation: Evidence from mobility restrictions in Israel. *Journal of Public Economics*, 124, 105–121. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2015.02.009>
- Lesthaeghe, R., & Wilson, C. (1986). Modes of production, secularization, and the pace of the fertility decline in western Europe, 1870–1930. In A. Coale & S. Watkins (Eds.), *The decline of fertility in Europe* (pp. 261–292). Princeton, NJ: University Press.
- Lopez, D. E., & Sabagh, G. (1978). Untangling structural and normative aspects of the minority status-fertility hypothesis. *American Journal of Sociology*, 83(6), 1491–1497.
- MacInnes, J., & Pérez, D. J. (2009). The reproductive revolution. *Sociological Review*, 57(2), 262–284.
- Maddrell, P. (1990). *The Bedouin of the Negev*. Minority Rights Group Report, No. 81.
- McQuillan, K. (2004). When does religion influence fertility? *Population and Development Review*, 30(1), 25–56.
- Meir, A. (1984). Demographic transition among the Negev Bedouin and its planning implications. *Socio-Economic Planning Sciences*, 18(6), 399–409.
- Meir, A. (1986). Demographic transition theory: A neglected aspect of the nomadism-sedentarism continuum. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 11(2), 199–211.
- Meir, A. (1997). *As nomadism ends: The Israeli Bedouin of the Negev*. U.K.: West View Press.
- Meir, A. (2009). Contemporary state discourse and historical pastoral spatiality: Contradictions in the land conflict between the Israeli Bedouin and the state. *Ethnic and Racial Studies*, 32(5), 823–843.
- Meir, A., & Ben-David, Y. (1991). A methodology of analyzing fertility transition among sedentarizing pastoral nomads. *Kieler Geographische Schriften*, 78, 17–27.
- Meir, A., & Ben-David, Y. (1992). A latent surplus: Changing value of sedentarizing and semi-urbanizing nomadic Bedouin children in Israel. *Urban Anthropology*, 21, 137–152.
- Morgan, S. P., Sharon, S., Herbert, L. S., & Karen, O. M. (2002). Muslim and Non-Muslim differences in female autonomy and fertility: Evidence from four Asian countries. *Population and Development Review*, 28(3), 515–537.

- Mosher, W. D. (1980). The theory of change and response: An application to Puerto Rico, 1940 to 1970. *Population Studies*, 34(1), 45–58.
- Moultrie, T. A., Hosegood, V., McGrath, N., Hill, C., Herbst, K., & Newell, M. L. (2008). Refining the criteria for stalled fertility declines: An application to rural KwaZulu-Natal, South Africa, 1990–2005. *Studies in Family Planning*, 39(1), 39–48.
- Muhsam, H. V. (1951). Fertility and reproduction of the Bedouin. *Population Studies*, 4(4), 354–363.
- Muhsam, H. V. (1966). *Bedouin of the Negev: Eight demographic studies*. Jerusalem: Jerusalem Academic Studies.
- Nasasra, M. (2017). *The Naqab Bedouin: A century of politics and resistance*. New York: Columbia University Press.
- Okun, B. S. (2016). *Early stages of fertility transition accompanying educational expansion: Muslim women in Israel*. Prepared for the 2nd Human Fertility Database Symposium, 23–24 June 2016, Berlin.
<https://www.humanfertility.org/Docs/Symposium2/BOkun.pdf>
- Peritz, E. (1992). Overview of the findings. In E. Peritz & M. Baras (Eds.), *Studies in the fertility of Israel. Hebrew University Jewish Population Studies*, 24 (pp. 187–199). Jerusalem: Institute of Contemporary Jewry.
- Ritchey, P. N. (1975). The effects of minority group status on fertility: A Re-examination of concepts. *Population Studies*, 29(2), 249–257.
- Ryder, N. B., & Westoff, C. F. (1971). *Reproduction in the United States 1965*. Princeton: Princeton University Press.
- Schellekens, J., & Atrash, A. (2018). Religiosity and marital fertility among Muslims in Israel. *Demographic Research*, 39, 911–926.
- Schellekens, J., & Eisenbach, Z. (2002). The pre-decline rise in Israeli Moslem fertility. *Economic Development and Cultural Change*, 50, 541–555.
- Schellekens, J., & Eisenbach, Z. (2010). Religiosity and marital fertility: Israeli Arab Muslims, 1955–1972. *Journal of Family History*, 53(2), 147–163.
- Shain, M. (2019). Understanding the demographic challenge: Education, orthodoxy and the fertility of American Jews. *Contemporary Jewry*, 39(2), 273–292.
- Shamir, R. (1996). Suspended in space: Bedouin under the low of Israel. *Low and Society Review*, 30, 231–257.
- Sharkia, R., Mahajnah, M., Athamny, E., Khatib, M., & Sheikh-Muhammad, A. (2016). Changes in marriage patterns among the Arab community in Israel over a 60-year period. *Journal of Biosocial Science*, 48(2), 283–287.

- Sheikh-Muhammad, A. (2008) *The Palestinians in Israel: Socio-economic survey 2007 – main findings*. The Galilee Society Shefa-Amr, Israel.
- Spolaore, E., & Wacziarg, R. (2019). *Fertility and modernity*. NBER Working Paper No. 25957, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Szreter, S. (1993). The idea of demographic transition and the study of fertility change: A critical intellectual history. *Population and Development Review*, 19(4), 659–701.
- Tamari, S., Katoshevski, R., Karplus, Y., & Dinero, S. C. (2016). Urban tribalism: Negotiating form, function and social milieu in Bedouin towns, Israel. *City, Territory and Architecture*, 3, 2. <https://doi.org/10.1186/s40410-016-0031-3>
- Tolts, M. (2018). Post-Soviet Jewish demographic dynamics: An analysis of recent data. In S. DellaPergola & U. Rebhun (Eds.), *Jewish Population and Identity. Studies of Jews in Society*, 1 (pp. 213–229). Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-77446-6_12
- Westoff, C. F., & Cross, A. N. (2006). *The stall in the fertility transition in Kenya*. DHS Analytical Studies 9. Calverton MD: ORC Macro.
- Willekens, F. (2015). Demographic transition in Europe and the world. In K. Matthijs, K. Neels, C. Timmerman, J. Haers, & S. Mells, (Eds.), *Population change in Europe, the Middle-east and North Africa: Beyond the demographic divide*. UK: Ashgate.
- The World Bank (2020). *Fertility rate, total (births per woman) – Iran, Islamic Rep.* <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=IR>
- Yahel, H. (2006). Land disputes between the Negev Bedouin and Israel. *Israel Studies*, 11(2), 1–22.
- Yiftachel, O. (2000). *Israel's territorial policies and the Bedouin-Arabs: The predicament of the indigenous in settling ethnocracy*. Paper presented to the First International Conference on the Future of Indigenous Peoples: Strategies for survival and development. Ben-Gurion University, Beer-Sheva, Israel.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine*. Philadelphia, U.S.A.: University of Pennsylvania Press.
- Zachariah, K. C., Irudaya R. S., Sarma, P. S., Navaneetham, K., Nair, P. S. G., & Mishra, U. S. (1994). *Demographic transition in Kerala in the 1980s*. Trivandrum, India: Centre for Development Studies.
- Zhu, C. (2019). *The influence of household income, education, gender on fertility willingness in contemporary China*. Sociology Senior Seminar Papers, 23. https://creativematter.skidmore.edu/socio_stu_stu_schol/2
- Zureik, E. T. (1979). *The Palestinians in Israel: A study in internal colonialism*. London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul.

